

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

FREDERICK ROBERT TENNANT'IN
TELEOLOJİK KANIT SAVUNUSU

SERDAR YILMAZ DİKMECİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. BAYRAM DALKILIÇ

KONYA-2021

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Serdar Yılmaz DİKMECİ		
	Numarası	18810201031		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Felsefesi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Frederick Robert Tennant'ın Teleolojik Kanıt Savunusu			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Serdar Yılmaz Dikmeci

ÖZET

Evreni ve ondaki düzeni bir amaç ve yaratıcı doğrultusunda açıklayan teleolojik kanıtın 19. yüzyılda Darwin teorisi ile birlikte yaşadığı kırılma ve güç kaybı teizm üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır. Özellikle Darwin’ci teoriye dayalı mekanik ve natüralist dünya görüşleri, teizme alternatif açıklamalar olarak ortaya çıkmıştır. Sonrasında teleolojik kanıtı yeniden ele alarak farklı biçimde formüle eden ve ampirik bir karakter kazandıran Tennant, daha geniş teleoloji olarak adlandırabileceğimiz “Kozmik Teleoloji” yöntemini uygulamıştır.

Tennant, insan da dâhil olmak üzere dünyanın nasıl açıklanması gerektiğini gösterirken, doğal teoloji, gözlem ve gerçeklerden hareket etmekte, doğanın sadece belirli alanlarında değil çokluklarında kendisini açığa vuran bir dünya adaptasyonu ortaya koymaya çalışmaktadır. Diğer taraftan Tennant, bu adaptasyonların yaratıcı bir ilke olarak Tanrı’yı işaret etmede makul inançlar oluşturduğunu izah etme çabasıdır.

Bu çalışmanın öncelikli amacı Frederick Robert Tennant’ın teleolojik kanıtı nasıl ele aldığı ve hangi temeller üzerinde oluşturduğunu göstermeye çalışmaktır.

Tanrı’nın varlığı probleminin a posteriori temelde bir yaklaşım ile izah edildiği Tennant’ın teleolojik argümanına dair edinilen izlenim, Tanrı’nın varlığına dair günümüzdeki bilimsel gelişmelerin neticesinde elde ettiği sonuçlardır. Bu sonuçların zorlayıcı olmaktan çok uyumlu, ikna edici ve makul bir anlayış ortaya koyduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Teleolojik Kanıt, Tennant, Teizm, A Posteriori

ABSTRACT

The breakage and loss of power that the teleological evidence, which explains the universe and its order with a purpose and creativity, went through with Darwin's theory in the 19th century had a negative effect on theism. Especially the mechanical and naturalist world views based on the Darwinist theory have emerged as alternative explanations to theism. Later, Tennant, who reconsidered the teleological evidence and formulated it differently and gained an empirical character, applied the "Cosmic Teleology" method, which we can call the broader teleology.

While Tennant shows how the world, including human, should be explained, he moves from natural theology, observation and facts and tries to reveal a world adaptation that reveals itself not only in certain areas of nature but also in multiplicities. On the other hand, Tennant tries to explain that these adaptations constitute reasonable beliefs in pointing to God as a creative principle.

The primary purpose of this study is to try to show how Frederick Robert Tennant handled the teleological evidence and on what basis he formed it.

The impression obtained from Tennant's teleological argument, in which the problem of the existence of God is explained with an a posteriori basis, is the results he obtained as a result of today's scientific developments regarding the existence of God. These results appear to be more coherent, persuasive and reasonable than compelling.

Keywords: God, Teleological Argument, Tennant, Theism, A posteriori

ÖNSÖZ

Tanrı'nın varlığı ontolojik olduğu kadar epistemolojik bir konudur. Tanrı var mıdır ve bilinebilir midir? Teolojinin ve felsefenin bu soruya verdiği yanıtlar farklılık göstermektedir. Din Felsefesinin en önemli konusunu oluşturan Tanrı'nın varlığı problemine yaklaşımlar genel olarak üç başlık altında ele alınabilmektedir. Bunlar; "Tanrı vardır" önermesini destekleyen teizm, bu önermenin karşısında olan ateizm ve bu problemi bilinemez olarak değerlendiren agnostisizmdir.

Tanrı'nın varlığının kabulü de kendi içerisinde birtakım soruları beraberinde getirmektedir. Özellikle, Tanrı'nın varlığının imanın mı yoksa ispatın mı konusu olduğu, Tanrı'nın varlığının ya da O'na olan inancın rasyonel ve ampirik temellerinin olup olamayacağı, var olduğu kabul edilen Tanrı'nın hangi niteliklere sahip olduğu vb. sorular insan zihninde yer almakla birlikte düşünce tarihinde de üzerinde fikir beyan edilen ve tartışılan konulardır. Tanrı'nın varlığını kabul eden teistik yaklaşım, bu kabulünü desteklemek üzere çeşitli argümanlar geliştirmiştir. Tümevarım, tümdengelim, a priori ya da a posteriori özellikler sergileyen bu argümanlar Tanrı varlığını kanıtlamada kullanılan farklı yöntemlerdir. Bu çalışmada a posteriori bir yöntemle sahip olan teleolojik kanıt, tez konusu olarak ele alınmaktadır.

Teleolojik kanıt, evrende var olduğu düşünülen düzen ve amaçtan hareket ederek bunun nedenini evrenin dışındaki bilinç sahibi bir faile dayandıran ve Tanrı hipotezi konusunda eskiden olduğu kadar günümüzde de kendisine başvuru kanıtlardan birisidir. Antik çağdan itibaren çeşitli biçimlerde ortaya konulan teleolojik kanıt özellikle 20. yüzyılda Frederick R. Tennant tarafından geleneksel yaklaşımdan farklı olarak daha kapsamlı bir formda ele alınmıştır. Çalışmamızda teleolojik kanıt farklı bir görünüm kazandıran ve geleneksel yaklaşıma kıyasla ampirik ve kozmik bir anlayış geliştiren Tennant'ın teleolojik kanıt savunusu değerlendirilmektedir.

Bu yüksek lisans tez çalışmasının konusunu, danışman hocam Prof. Dr. Bayram Dalkılıç'ın teklifi ve teşvik etmesiyle, yaptığım bir takım ön araştırmalar

neticesinde çalışılabileceğini düşündüm. Teleolojik kanıt konusunun bir yönünün teoloji ve felsefe, diğer yönünün bilimin sahasında yer aldığı bir alan olması, günümüze hitap eden güncel ve gelişen durumu bu konuya olan ilgimizi arttırdı diyebiliriz. Diğer taraftan Tennant ile ilgili akademik çalışmaların az ve yetersiz olmasının yanında, teleolojik kanıt savunusunu ele alan münferit bir çalışma olmaması da bu konuya yönelmemizin bir başka nedeni oldu. Yaptığımız literatür araştırmalarında Tennant'a dair Türkiye'de yapılan akademik çalışmalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. Hale Kolukısa, *Frederick Robert Tennant'ta Kötülük-Günah İlişkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010

2. Mehmet Demirtaş, *Frederick Robert Tennant'ta Tanrı-Âlem İlişkisi*, 2017.

3. Mehmet Demirtaş, *The Legacy That Frederick Robert Tennant Left to Theism (Frederick Robert Tennant'ın Teizme Bıraktığı Miras)* Beytülhikme An International Journal of Philosoph, Sayı, 8/1 s.79-94, Ankara, 2018.

Tanrı'nın varlığının delilleri ve özellikle teleolojik delil konusunda yapılan bir takım akademik çalışmalar da dâhil olmak üzere Tennant'a kısmen yer verilmiş olmakla birlikte onun teleolojik kanıtlamasının gerekçelerini, amacını ve savunusunu yansıtan kapsamlı bir çalışmanın olmadığı görülmektedir.

Bu konunun çalışılma aşamasında ise bir takım güçlükler ve problemlerle karşılaştık. Özellikle çalışmamızın konusuna kaynaklık eden Tennant'ın orijinal eserlerindeki dil ve üslubunun anlaşılmasındaki zorluk bunlardan birisidir. Filozof, eserlerinde sıklıkla Latince kavramlara yer vermekte, cümleleri uzun ve kompleks bir yapı içermektedir. Tennant'ın düşüncelerini ifade etme hususundaki bu tarzı, okuyucunun anlam ve anlaşılabilirlik bakımından analitik bir okuma ve düşünme yapmasını gerektirmektedir. Tennant'ın temel felsefesini konu edinen çalışmaların yetersizliği, ikincil kaynaklar konusunda da sınırlı bir veriye ulaşmamıza neden oldu. Bunun nedeninin fikri eserlerdeki telif hakkının yazarın ölümünden itibaren belirli bir yılı kapsamasından dolayı kaynaklandığını değerlendirmekteyiz. Bern Konvansiyonu olarak bilinen ve 1886 yılında imzalanan uluslararası telif hakkı

sözleşmesi fikri eserlere, eser sahibinin ölümünün ardından en az elli yıllık koruma sağlamaktadır. Her ne kadar Tennant'ın ölüm tarihi itibariyle (1957) bu süre dolmuş gibi görünse de anlaşmanın tarafları daha uzun koruma süreleri talep etme ya da uygulama konusunda bir serbestliğe sahip olabilmektedirler.

Çalışmamızı oluştururken hem din felsefesinin disiplin sistematığına, bakış açısına uygun olarak Tennant'ın görüşlerini yansıtmada konusunda dikkat ederek özellikle objektifliğe bağlı kalmaya çalıştık. Amacımız Tennant'ın teleolojik kanıt savunusunun özellikle kanıtın geleneksel konumu ile günümüz formu arasındaki değişiminde hangi nedenler ve gerekçeler üzerinde oluşturulduğunu göstermeye çalışmaktır. Bunun yanında teoloji ve bilim arasındaki uzlaşma ya da çatışma, dünyanın anlaşılmasında insan merkezci yaklaşımın önemi, epistemoloji, estetik ve değer gibi pek çok konuda Tennant'ın düşüncelerine yer vermeye çalıştık. Bu düşüncelerin teoloji, felsefe ve bilim gibi alanlarda farklı ve çok yönlü bir bakış açısı oluşturacağı kanaatindeyiz.

Bu doğrultuda çalışmamızın giriş kısmında, Tennant'ın hayatı ve eserlerine dair kısa bilgiler vererek filozofun din ve bilime ilişkin felsefesi düşüncelerini, teleolojik kanıt bağlamında teizme ampirik yaklaşımını ve kozmik teleoloji düşüncesini ele aldık. Birinci bölümde, Tanrı'nın varlığı probleminde teleolojik yaklaşım konusunu inceledik. Teleoloji kavramının ne olduğunu, teleolojik kanıt veya tasarım kanıtının nasıl ifade edildiğini, amacını ve yöntemini açıklamaya çalıştık. Bununla birlikte teleolojik kanıtın tarihsel sürecine ve kanıtla yöneltilen eleştirilere değindik. Teleolojik kanıtın düşünce tarihindeki yeri ve gelişimini göstererek, kanıt hakkında fikir belirtmiş bir takım filozofların yaklaşımına ve görüşlerine yer verdik. İkinci bölümde, Tennant'ın kozmik teleoloji olarak adlandırdığı ve geniş bir zeminde oluşturduğu teleolojik kanıt savunusunu iki kısımda ve altı başlıkta inceledik. İlk kısımda adaptasyona dayalı argümanlara, ikinci kısımda ise amaca dayalı argümanlara yer vererek filozofun teleolojik kanıt savunusunu ele aldık. Bu argümanların her birinde Tennant'ın düzen ve amaç düşüncesini, doğanın farklı alan ve türlerinde göstermeye çalıştık. Sonuç bölümünde,

genel anlamada teleolojik kanıtta özeldir ise Tennant'ın teleolojik kanıt savunusuna dair tespit, tenkit ve tekliflerimiz ile çalışmamızı tamamladık.

Son olarak akademik çalışma sürecine adım attığım ilk günden itibaren düşünceleri, tavsiyeleri ve samimiyetiyle katkı sunan ve tez konumun belirlenmesinden çalışmamın tamamlanma aşamasına kadar desteğini hissettiğim ve gördüğüm saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ'a, tezimi inceleyip katkı sunan Doç. Dr. Yakup AKYÜZE, çalışmanın teknik düzenlenmesinde yardımını esirgemeyen Mehmet Mustafa ERKAL'a, üzerimde emeği olan ve ismini zikredemediğim tüm hocalarıma, anneme, babama, aileme, sabrı ve anlayışı için kıymetli eşime teşekkür ve minnettarlığımı sunarım.

Serdar Yılmaz Dikmeci

Konya 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
TENNANT'IN HAYATI, ESERLERİ VE FELSEFESİ.....	1
I. Tennant'ın Hayatı ve Eserleri	1
II. Tennant'ın Din ve Bilim Felsefesine İlişkin Düşünceleri	4
III. Teizm'e Ampirik Yaklaşım	8
IV. Kozmik Teleoloji.....	13
BİRİNCİ BÖLÜM	17
TANRI'NIN VARLIĞI PROBLEMİNE TELEOLOJİK YAKLAŞIM.....	17
1. Teleoloji.....	19
2. Teleolojik Kanıt veya Tasarım Kanıtı	21
3. Teleolojik Kanıtın Tarihsel Ardalanı	24
4. Teleolojik Kanıtı Yöneltilen Eleştiriler	33
İKİNCİ BÖLÜM.....	41
TENNANT'TA KOZMİK TELEOLOJİNİN ARGÜMANLARI VE TELEOLOJİK KANITLAMA.....	41
1. ADAPTASYONA DAYALI TELEOLOJİK ARGÜMANLAR.....	41
1.1. Düşüncenin Dış Dünya ile Olan Uyumunu	42
1.2. Organizmaların Dış Çevre ile Olan Adaptasyonu	48
1.3. Organik ve İnorganik Yapı Arasındaki Adaptasyon	53
2. AMACA DAYALI TELEOLOJİK ARGÜMANLAR	59
2.1. Âlemin Estetik Değeri	59
2.2. Âlemin Ahlaki Gelişime İmkân Sağlaması	68
2.3. Amaç ve İlerleme.....	78
SONUÇ	86
KAYNAKÇA.....	89
ÖZ GEÇMİŞ	96

KISALTMALAR

C.	Cild
Çev.	Çeviren
d.	Doğum
Ed.	Editör
MÖ.	Milattan Önce
Öl.	Ölüm
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
S.	Sayı
T. D.V.	Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	Ve Diğerleri
Vol.	Volume

GİRİŞ

TENNANT'IN HAYATI, ESERLERİ VE FELSEFESİ

I. Tennant'ın Hayatı ve Eserleri

Tennant, 1866'da Burslem Staffordshire'da bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. İngiltere kilisesinin Ortodoks dini inançları içinde yetişmiştir. Eğitimine Newcastle-Under-Lym lisesinde başlayan Tennant, bilime ilgi duymuştur. Mezuniyetinden sonra 1885'te Cambridge Üniversitesi'ni burslu kazanarak fizik, kimya ve biyoloji eğitimi almış, sonrasında 1889'da Dulwich College'da bir yıl matematik okumuştur.¹ Bu dönemde, Thomas Henry Huxley (1825-1895) başta olmak üzere Hristiyan inancına eleştiriler yönelten kişilerin faaliyetleri sonrası geleneksel dinin sorgulanması ve doğrulanması konusu üzerinde çalışmıştır.² İki yıl sonra mezun olduğu yüksekokulda fen bilimleri öğretim görevlisi olarak istihdam edilen Tennant, devam ettirdiği bilimsel araştırmaların yanı sıra Anglikan kilisesinde diyakozluk (papaz yardımcılığı) ve rahiplik koordinasyonu çerçevesinde ilahiyat alanında çalışmalar yapmıştır. Birkaç yıl içinde büyük Saint (Aziz) konumunda rahipliğe atanmıştır.³

Din felsefesi ve bilim felsefesi olmak üzere her iki alanda da eserler veren Tennant'ın düşünceleri üzerinde Cambridge'de çağdaşı olduğu James Ward (1843-1925)'in etkisi görülmektedir. Tennant teolojik alanda, geleneksel Augustine çizgisinden ayrılarak günah ve insanın düşüşü gibi konular üzerinde etkili çalışmalar yapmıştır. Bunun yanında o, bilim felsefesinde mantık ve matematik dışındaki tüm bilginin pragmatik ve yorumlayıcı yargılardan oluştuğunu savunmuştur.⁴ Tennant, Cambridge Trinity College'da 1907'de din felsefesi üzerine öğretim görevliliği için davet almış olup⁵ 1913 yılından itibaren, emekli olduğu 1938 yılına kadar din

¹ Bernard J. Verkamp, **Encyclopedia of Philosophers on Religion**, Manufactured in the United States of America, 2008, s. 197.

² Elwell A. Walter, **Evangelical Dictionary Of Theology**, Publishes by Baker Academic Fifth Printing, Printed in The United States of America 2007, s. 1174.

³ Verkamp, **Encyclopedia of Philosophers on Religion**, s. 197.

⁴ John Hick, "Tennant, Frederick Robert", **The Encyclopedia of Philosophy**, Ed. Donald M. Borchert, Vol. 9, Thomson Gale Macmillan Reference USA, 2006, s. 392.

⁵ Verkamp, **Encyclopedia of Philosophers on Religion**, s. 197.

felsefesi alanında öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Günah ve mucizeler konularında teoloji çalışmalarına katkıda bulunan Tennant, egemen liberal teolojinin günah doktrinine önem vermediği 20. yüzyılın başlarında bu konuda üç eser kaleme almıştır. Bunlar sırasıyla şu eserlerdir:

The Origin and Propagation of Sin (Günahın Kökeni ve Yayılması 1902)

The Sources of the Doctrines of the Fall and Original Sin (Asli Suç ve Düşüş Doktrininin Kaynakları 1903)

*The Concept of Sin (Günah Kavramı 1912)*⁶

Din felsefesine ampirik yaklaşımın çok farklı bir uygulaması, klasik olarak 20. yüzyılda Tennant'ın *The Being of God in the Light of Physical Science (Fizik Bilimi Işığında Tanrı'nın Varlığı)* adlı çalışmasında görülmektedir.⁷

1925 yılında yayımlanan *Miracle and its Philosophical of Presuppositions (Mucize ve Felsefi Önvarsayımları)* ve 1932'de yayımlanan *Philosophy of the Sciences (Bilimler Felsefesi)*, onun Cambridge'deki Turner derslerinin, genellikle bilim felsefesi uzmanları için ayrılmış olan konferanslarına ait çalışmalarından oluşmaktadır.⁸ Tennant bu son iki çalışması ve 1943 yılında yayınlanan *The Nature of Belief (İnancın Doğası)* isimli eserleri ile din felsefesine katkı yapmıştır. Ancak onun *The Origin and Propagation of Sin* ve *The Concept of Sin* gibi çalışmaları Hristiyan teolojisi ile ilgilidir.⁹

Tennant, Cambridge'de Prof. James Ward ile yakın dost olmuş ve özellikle onun doğal epistemoloji ve psikolojik çalışmalarından etkilenmiştir. Bu konuda düşüncelerini geliştirmek için yaklaşık on beş yıl kadar zaman harcayan Tennant'ın kişisel bakış açısı, onu teizmi a posteriorik bir tutum ve yöntemle savunmaya yöneltmiş ve iki ciltlik *Philosophical Theology (Felsefi Teoloji 1928-1930)* adlı eseri

⁶ Walter, **Evangelical Dictionary Of Theology**, s. 1174.

⁷ David A. Pailin, **Looking Back On The Century 5. Philosophy Of Religion**, University of Manchester, The Expository Times, 2015, ss. 42- 43.

⁸ Walter, **Evangelical Dictionary Of Theology**, s. 1174.

⁹ Anthony C. Thiselton, **A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion**, Oneworld Publications, Oxford, England, 2002, s. 305.

yayınlanması ile sonuçlanmıştır.¹⁰ Bu çalışmanın bir amacı evrendeki düzen ilkesinin, Charles Darwin (1809-1882)' in evrim teorisinin teleolojiyi ya da dünyadaki amaç kavramını geçersiz kılmayacak şekilde olduğunu iddia etmektir.¹¹

Tennant, teistik dünya görüşünü en makul ölçüde savunmak amacıyla induksiyon temelli bir tasarım kanıtı olan kozmik teleolojiyi geliştirerek¹² bu konudaki yöntemini a priori yerine a posteriori olarak tanımlamış ve kendi epistemolojisini insan zihninin bilişsel kapasitelerinin psikolojik incelemesine dayandırmıştır. Tanrı'nın varlığı konusunda oluşturduğu teorik argümanında, tümevarım yöntemini benimseyen filozof, bu yöntemin yorumlayıcı açıklama ilkeleri olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Tennant teolojiyi, yorumlayıcı inanç zincirinin son halkası olarak görmüştür.¹³

9 Eylül 1957 yılında Cambridge'de hayatını kaybeden¹⁴ Tennant'ın felsefi ve apolojik çalışmaları İngiliz ampirik geleneğine dayanmaktadır. Tennant, rasyonalizmi ya da a priorizmi reddetmekte bununla beraber geleneksel vahiy dini inancını benimseme ya da bu yaklaşımlara zemin teşkil etme çabalarını da kabul etmemektedir. Bunun yerine inancın bilim yasaları ile inşa edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Düşüncelerini en temel düzlemde dini deneyimle başlatan Tennant, sonrasında bu deneyimin nasıl geliştiğini incelemekte ve ona eklenen yeni unsurları psikolojik olarak tahlil etmektedir. Dinlerin dayandığı en temel iki kavramı ruh ve Tanrı olarak belirleyen Tennant'ın, Tanrı'nın varlığı konusundaki argümanı büyük ölçüde doğal teolojiye bağımlı, daha geniş veya kozmik teoloji olarak adlandırdığı bir argümandır.¹⁵

Tennant'a dair verdiğimiz bu bilgilerden sonra onun teoloji ve bilime dair görüşlerinden hareketle felsefi düşüncesini yansıtmaya çalışacağız.

¹⁰ Verkamp, **Encyclopedia of Philosophers on Religion**, s. 197.

¹¹ Thiselton, **A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion**, s. 305.

¹² Daniel J. Hill, Randal D. Rauser, **Christian Philosophy A-Z**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, s. 180.

¹³ Hick, "Tennant Frederick Robert", **The Encyclopedia of Philosophy**, s. 392.

¹⁴ Yandell, E. Keit, "Tennant, Frederick Robert", **The Dictionary of Twentieth-Century British Philosophers**, Vol. 2, Ed. Stuart Brown, Thoemmes Continuum, British Library, England, 2005, s. 1036.

¹⁵ Walter, **Evangelical Dictionary Of Theology**, s. 1175.

II. Tennant'ın Din ve Bilim Felsefesine İlişkin Düşünceleri

Tennant bir teolog ve bilim insanı olarak teolojide olduğu kadar bilim konusunda da çeşitli düşünceler ve çalışmalar ortaya koymuştur. Bu çalışmalar onun her iki alana ait felsefi düşüncesi ve yöntemi hakkında bir takım fikirler vermektedir. Tennant'ın özellikle din ve bilim arasındaki konumunu nasıl ve hangi gerekçelerle oluşturduğunu ele alarak bu konudaki temel felsefesini ortaya koymaya çalışacağız.

Cambridge Üniversitesinde bulunduğu dönem itibariyle çağdaş din filozofları arasında önemli bir yere sahip olan Tennant, 19. yüzyıl romantizminin ve ahlakçılığının egemen olduğu bir gelenekte 18. yüzyıl rasyonalizmini yenileyerek yeniden ifade etmiştir.¹⁶ Önceki yüzyıldan dini düşüncenin doğa bilimleriyle bir çatışma fikrini miras alması Tennant'ı dinin ve bilimin doğasını ve aralarındaki etkileşimi düşünmeye yöneltmiştir.¹⁷

Tennant, felsefeye olan yaklaşımını ampirik olarak tanımlar. Bu, zihnin bilişsel işlevleriyle ilgili gözlemlenebilir gerçeklerden başlamamız gerektiği anlamına gelmektedir. Ona göre felsefe, a priori ve mantıksal alanda değil gerçek deneyim alanında başlar. Tennant için gerçekler teoriden önce gelirken bilim de felsefeden önce gelmektedir. Böylece aklın metafiziği, deneysel zihnin bilimine dayanır.¹⁸

Tennant, bilimsel ve teolojik fikirleri uzlaştırma konusunda oldukça çaba gösteren bir filozoftur. Bu yaklaşımı onu ampirik felsefe ve ampirik teolojide farklı bir yere koymaktadır. Özellikle teizme olan yaklaşımı rasyonel ve ölçülüdür.¹⁹ Tennant tarafından benimsenen ampirik yaklaşım İngiliz doğal teoloji geleneğinin 20. yüzyıla ait bir örneğini sunmaktadır. Öyle ki, bilimsel anlayıştan elde edilen iç görüleri kullanan doğal teolojinin öncüleri 17. yüzyılın sonlarına kadar gitmektedir.²⁰ O, din konusunda doğal, mantıklı ve anlaşılır bir tutum benimsemiş özellikle

¹⁶ Herman A. Brautigam, *The Philosophical Review*, C. 51, S. 1, Duke University Press, 1942, s. 83.

¹⁷ Pailin, *Looking Back On The Century 5. Philosophy Of Religion*, s. 42.

¹⁸ Eugene Thomas Long, *Twentieth Century Western Philosophy of Religion 1900-2000*, Springer Science Business Media Dordrecht, U.S.A, 2000, s. 56.

¹⁹ Hale Kolukısa, *Frederick Robert Tennant'ta Günah- Kötülük İlişkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010, s. 7.

²⁰ Pailin, *Looking Back On The Century 5. Philosophy Of Religion*, s. 43.

Hıristiyanlığı bu yönünün eksikliği nedeniyle eleştirmekten çekinmemiştir. Doğal teolojinin rasyonalite ile tespit edilmesini, teolojik kavramların insan ve dünya gözlemiyle elde edilen saf ve basit kavramlar olması gerektiğini öne süren Tennant'a göre gerçeklerden ve tümevarımlardan yola çıkan doğal teolojinin öncülleri sağlam oluşturulmuş ve evrensel olarak kabul edilmiştir.²¹ Tennant'ın doğal teoloji vurgusu, aydınlanma döneminde kendine taraftar bulan deizmin²² doğal din²³ anlayışını akıllara getirmektedir. Bu bağlamda Tennant'ın deist olup olmadığı ya da deist eğilimleri benimseyip benimsemediği gibi birtakım sorular akla gelmektedir. Fakat 17. yüzyıl deizminin benimsemiş olduğu salt akılcı doğal din ve evren anlayışı, Tennant'ın düşüncesi ile örtüşmemektedir.

Tennant, sadece rasyonel temellere hapsedilen bir anlayışa karşı çıkmaktadır. Ona göre salt rasyonellik amaçsız, anlamsız ve değersiz bir evren algısı ve sadece akıl yoluyla okunabilen bir ilişki bağı sunmaktadır. Bu durum, varoluş fikrini kendi fikirleriyle uyumlu hale getirmek isteyen eğilimlere de yol açmaktadır.²⁴ Bir dönem Tanrı'nın etkisi olsun ya da olmasın doğanın sabit yasalar yoluyla evreni yönetmesi gerektiğini ileri süren fizikçilerin, filozofların hatta teologların olduğunu söyleyen Tennant, İngiliz deizminin felsefi açıdan tipik temsilcisi olan Matthew Tindal (1657-1733)'ın doğal teolojisini bu duruma örnek göstermektedir.²⁵ Tennant, teizmin yaratılış kavramını temel alarak teizmi deizmden, panteizmden ve mutlak monizmden ayırarak bu farkı belirginleştirmektedir.²⁶

Tennant, bilim ve sağduyu verilerinin kapsamlı bir incelemesine dayanan kendisine has ampirik teoloji yöntemiyle birlikte din felsefesinin temel dayanağı

²¹ Frederick R. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, Cambridge University Press, London, 1930, ss. 78-79.

²² Latince "Deus" kelimesinden Grekçe'de ise "Theos" kelimesinden türetilen ve her iki biçimde de Tanrı anlamına gelen Deizm, "16. yüzyıldan itibaren Hıristiyan dünyasında geleneksel inançlardan sapan düşünürler için kullanılmıştır. Bu yönüyle deist akımı, Hıristiyanlığın akla aykırı ve hurafi olduğu düşünülen unsurlardan arındırılması istikametindeki bir dini eleştiri hareketi olarak nitelendirilebilir." Bkz. Hüsamettin Erdem, "Deizm", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, 1994, ss. 109-110.

²³ Tanrı ile doğrudan irtibatlı vahiy dini ya da doğaüstü teolojiyi reddederek akla dayalı oluşturulan veya insanın doğuştan sahip olduğu düşünülen inançlar bütünüdür. Bkz. Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 6. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 523.

²⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 74-76.

²⁵ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 19.

²⁶ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 124.

olarak dini deneyim ve ahlaki değerlere yönelik Őiddetli eleştiriler getirmiştir. Bu durum ona seküler filozoflar arasında övgü değilse bile saygı kazandırmıŐtır. Tennant'a göre dini deneyim teistik inancı peŐinen varsaymaktadır. Hâlbuki felsefi teolojinin amacı, dini deneyimden bağımsız bir teizm anlayışı ortaya koymaktır.²⁷

Tennant, bilimsel dogmatizme karşı olan bir filozoftur. Bilimin, Tanrı'nın varlığı hakkında görüş bildirme yetkisinin olmadığını ifade eden Tennant'a göre bilim, bu anlamda teolojik bir inanca sahip değildir. Bilim, teizme kayıtsız olsa da ateistik değildir. Fakat bilim, nihai gerçeklik, fiziksel dünyanın kökeni ve düzenliliği ile ilgili cevaplanması gereken bir takım soruları görmezden gelmektedir. Teistik görüş ise sadece bilim tarafından önerilen sonuçlarla değil bununla birlikte yaratıcı bir gücü de dikkate alarak bilimsel verileri inancı doğrultusunda kullanmaktadır.²⁸

Tennant, bilim ve teolojinin mantık dışı bir kesinliği ya da doğruluğu telkin etme hususunda aynı epistemolojik statüye sahip olduğunu ifade etmektedir. Ona göre "Tanrı ve elektron her ikisi de görünmez ve rasyonel olarak gösterilemez inanç girişimleridir. Fakat doğrulama yöntemleri açısından ikisi de prensipte özdeŐtir." Nihayetinde insan yorumu olmasına rağmen Tennant'a göre bilim konuyu nispeten daha dar, teoloji ise daha kapsamlı ve gözlenebilir bir gerçek olarak yorumlamaktadır. Bu yorumlar karşılıklı olarak birbirini dıŐlayıcı değil tamamlayıcıdır ve bir uzlaŐmaya ihtiyaç duymazlar. Herhangi bir rasyonaliteye sahip olunamadığında makul olmaları ile yetinilerek tek bir zihinde birlik içinde olabilirler.²⁹

Esasen gerçek dünyaya ilişkin bilimin sunduğu yasa ya da kavramların Tennant'ın anlayıŐındaki yansıması farklıdır. O, nedensel yasalar yerine varoluŐları, ideal formlar yerine maddeleri, mantıksal statik yerine de uyum ve etkileşimi ön plana çıkarmaktadır.³⁰ Tennant, dünyanın büyük ölçüde mantık ve matematiğe dayalı

²⁷ Brautigam, **The philosophical Review**, s. 83.

²⁸ Frederick R. Tennant, "The Being of God in The Light of Physical Science", **Essays on Some Theological Questions of The Day**, Ed. Henry Barclay Swete, Library of the University of California, Macmillan London, 1906, s. 98.

²⁹ Frederick R. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 1, Cambridge University Press, London, 1928, s. 303.

³⁰ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 17.

açıklamasını ve a priori zorunluluğunu kabul etmemektedir.³¹ Ona göre mantık ve matematiğin gerçekte olan ilişkisinde bir takım tanımlar ya da önermeler ileri sürülerek çeşitli temeller atılabilir ve çıkarımlar yoluyla bir takım bağlantılar kurulabilir. Fakat uygulamalı ya da deneysel bilimlerde gerçekliğe dair temeller bizim için önceden atılmıştır. Dış dünyaya ait bilginin inşasında duyu izlenimine dayalı bir gerçeklik söz konusudur. Orada tanımlardan ya da saf kavramlardan değil sağduyu ile pratik amaçlar için biçimlendirilmiş muğlak kavramlardan yola çıkmaktayız.³²

Tennant'ın bilim, teoloji ve özellikle de din felsefesi alanındaki düşünce, yöntem ve anlayışını, *Philosophical Theology (Felsefi Teoloji)* isimli iki ciltlik çalışmasında kapsamlı olarak görmek mümkündür.

Tennant, bu çalışmasında hem psikolojinin bilimsel çalışmasının iç görülerine hem de epistemolojinin felsefi çalışmasına referansla dinin bilişsel temelini araştıran bir din felsefesi biçimini sunarak teolojik bir konum geliştirmektedir. Bu çalışmanın İlk cildinde o, insan benliğinin doğasını ve zihinsel işleyişini dikkate alırken, ikinci cildinde bilimsel bilginin doğasını araştırmakta, Tanrı'nın ve dünyanın teistik yorumuna uyumlu bir yaklaşım getirmektedir. Tennant, teolojik anlayışın entelektüel inanırlık ya da en azından diğer anlayış alanlarındaki verilerle tutarlı olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bu bağlamda diğer disiplinlerin dikkatle incelenmesi sonucunda teizmin bizi varlık bulduğumuz dünyayı anlamlandırmak adına en olası hipotez olduğu sonucuna götürdüğünü söylemektedir.³³

Özetle, Tennant'ın felsefi düşüncesi ampirisizmin ve gerçekliğin temelde olduğu, bilimsel olanla uyumlu, bunun yanında dogmatizmin her türlüünü eleştiren bir görünüm sunmaktadır. Evreni anlama ve anlamlandırma konusunda ise sadece rasyonel ve bilimsel açıklamalara indirgenen bir anlayıştan ziyade varoluşsal gerçekliği de dikkate alan bir tutum benimsemektedir. Ampirisizmi esas alan düşünce yapısı onun bilimsel olduğu kadar teolojik anlayışında da etkilidir. O, her iki

³¹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 1, s. 217.

³² Frederick Robert Tennant, **Miracle its Philosophical Presuppositions**, Cambridge At The University Press, London, 1925, s. 9.

³³ Pailin, **Looking Back On The Century 5. Philosophy Of Religion**, s. 43.

alanı uzlaştırarak teistik yorum ve sonuçlar oluşturmaya çalışır. Tennant'ın teolojik düşüncelerini hangi temeller ve yöntemler üzerinde konumlandığını, teizmin rasyonalitesini ve tutarlılığını ne gibi ölçülerle belirlediğini anlamak için bir sonraki konu başlığımızda onun teizme olan ampirik yaklaşımını ele alacağız.

III. Teizm'e Ampirik Yaklaşım

Tanrı-âlem-insan münasebeti söz konusu olduğunda bu ilişkinin yoğun olarak benimsendiği anlayışlardan birisi olan teizm, teleolojik argümanın taraflarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle yaratıcı ve etkin bir Tanrı anlayışı bağlamında teleolojik kanıtlamanın teizmin anlayışıyla örtüşen uygun bir yapı arz ettiği söylenebilir.

Sözlükte, Yunanca Tanrı anlamına gelen “theos” kelimesinden türetilen ve İngilizce “theism” sözcüğü ile karşılanan “teizm”, kısaca bir Tanrı'ya inanma ya da “Tanrıçılık”³⁴ anlamına gelmektedir. Klasik teizmin Tanrı anlayışı çerçevesinde, inanılan Tanrı hem aşkın hem içkin bir varlık olarak her yerde ve her şeyde etkin ve hazır olup varlıkları yaratan, onlara hayat veren, düzenleyen³⁵ âlemi bilen, ezeli, şuur ve irade sahibi bir varlık olarak tanımlanmaktadır.³⁶

Yukarıdaki tanımlamalara göre klasik teizmde Tanrı, yaratma ve düzenleme gibi fonksiyonların kaynağıdır. Teleolojik kanıtlamanın temeli olan düzen ise dolaylı olarak Tanrı ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda teist bir filozof olarak incelediğimiz Tennant'ın teizme ampirik yaklaşımı ele alınacaktır. Tennant'ın teleolojik bağlamda teizme ampirik yaklaşımı nasıldır? O, kendisinden önceki teistler tarafından Tanrı'nın varlığına ilişkin öne sürülen kanıtları nasıl değerlendirmektedir? Dahası, teist bir teleoloğun Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasındaki yöntemi nasıl olmalıdır? Bu sorulara Tennant'ın görüşleri doğrultusunda cevaplar arayacağız.

Tennant'ın anlayışında hipotez oluşturulurken gerçekler teoriden önce gelmektedir. Bu nedenle bilimi felsefenin zeminine yerleştiren filozof, bilimin temeline ise ampirik bilgiyi koymaktadır. Böylelikle varsayım dayalı, yetersiz ve

³⁴ Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 16. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 169.

³⁵ Aydın Topaloğlu, **Teizm ya da Ateizm**, 1. Baskı, Furkan Kitaplığı, İstanbul, s. 122.

³⁶ Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, 13. Baskı, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2012, s. 175.

geçici bir bilgiden ziyade spekülasyona izin vermeyen ortak ve geçerli bir bilgi ile yola çıkılmaktadır.³⁷ Tennant, ampirik bilgiyi, tek girişi zemin katta olan birkaç katlı ev örneği ile açıklamaktadır. Tek kapı, bize iç mekâna erişimi sağladıktan sonra zeminden çatıya olan keşfimizde yardımcı olmaktadır. Aksi takdirde evin bilgisine ulaşmak için hayal gücüne başvurmak gerekebilir. Gerçeği ortaya koymak ve gerçekle bağlantıda kalabilmek için ampirik yöntem herhangi bir tür gerçekliğin bilgisi için olmazsa olmaz bir koşuldur.³⁸

Ampirisizm, Tennant'a göre genellikle duyusal deneyimden bağımsız olarak salt akıl ile oluşturulan bilgi ve teorileri reddeden bir yaklaşımdır. Felsefi düşünceden önce oluşturulan gerçeklik ve analizden yola çıkan Ampirisizm, kavramsal ve kurgusal olmamakla birlikte zihinsel ve dilsel manipülasyonları da içermemektedir. Gözlem ve deneyim yoluyla onun var olan bağlantıları incelenmekte ve her analiz yeniden birleştirilerek test edilmektedir.³⁹

Tennant, gerçek olanın kabul edilebilir olması için onun nasıl elde edildiğinin ve bize nasıl ulaştığının tespit edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bilim, felsefe ve teoloji kısmen mantıksal gerekçeler dışındaki nedenlerden kaynaklandığı gibi, kavramlara ve önermelere de dayanabilmektedir. Önermelerin mantıksal sonuçları ve fikirlerin mantıksal bağlantıları çoğu kez bilinebilme ve uygulanabilme kökeninden bağımsız, içinde buldukları koşulların deneyiminden yoksundurlar.⁴⁰

Tennant, bilimin ele aldığı dünya teorisini felsefi açıdan incelemeyi önemli görmektedir. Nitekim bilim, Tennant'a göre fiziksel olguların metafizik açıklaması için gereklidir.⁴¹ Ampirik yöntemin kullanılmasının nedeni Tennant'a göre gerçeklik ve sağduyu olarak karşılık bulmaktadır. Ampirik yasalar tecrübeyle doğrulanmakta ya da yanlışlanmaktadır. Sıcaklık ve genleşme, sürtünmenin ısı üretmesi gibi en basit ve kolay okunan ilişkiler bu yöntemle elde edilmektedir.⁴² Ancak bir bütün olarak fiziksel evren ile onun dışındaki bir şey arasındaki bağlantıları gözlemlemenin bir

³⁷ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 1, s. 4.

³⁸ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 1, s. 5.

³⁹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 1, ss. 215-216.

⁴⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 1, s. 10.

⁴¹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 2.

⁴² Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 14-15.

yolu bulunmamaktadır. Bu nedenle evrenin neden birleşik bir uyumun sistemi olduğu sorusunun teistik cevabına bilimsel bir alternatif yoktur.⁴³

Doğa yasalarını matematik veya mantık yasalarına ait bir zorunluluk olarak görmeyen Tennant'a göre matematiksel fizik, varlıkların sadece geometrik ve kinetik özelliklere sahip olduğu bir yaklaşım sunmaktadır. Eğer bu durum kabul edilirse dış dünyada teistik açıklamaya cevap verecek hiçbir özellik kalmayacaktır. Madde olarak gördüğümüz ve mekanik yasalara da uyuyor gibi görünen varlıklar başka özelliklere sahip olabileceği gibi başka yasalara da uyabilirler.⁴⁴ Dahası, bir doğa yasasına atfedilen zorunluluk bizim varsayımlarımızla ilişkili bir durumdur. Tennant bu noktada hiçbir doğa yasasının kategorik olarak bir şeyin olma gerekliliğini yalnızca belli koşulların gerçekleşmesi, ortadan kalkması ya da devam etmesi gibi durumların varlığına bağlamamaktadır. Ona göre güneşin yarın doğacak olmasına ilişkin pratik ya da psikolojik kesinliğin mantıksal kesinlikle bir bağlantısı kurulamaz.⁴⁵

Tennant, deneysel olarak bilinebilir bir gerçeği, ne a priori bir gerçek ne apaçık bir aksiyom, ne bilimin temel önkoşulu ne de mantıksal olarak kesin bir çıkarım olarak görmektedir. O, fiziksel doğanın epistemolojik değerini ve ona ait (madde- neden) evrensel yasalarını, belirli olanı somutlaştıran bir varsayım olarak değerlendirmektedir. Ona göre, yasa anlayışı, madde ve neden kategorileri gibi bizi bilgi kılmaktan daha dar bir anlama sahip olup bilgelik yolunda teleolojik bir araçtır. Çünkü bilimin eyleme ilişkin açıklamalarının nedensel olma gerekliliği bu anlayıştan kaynaklanan bir takım zorluklar yaratmaktadır. Nedenselliğin altındaki sonun Tanrı inancı yolunda bir kapı araladığını düşünen Tennant, bu temele teistik argümanı yerleştirmektedir. Yerleşmiş doğa düzeni zincirinin son halkası olarak burada teleolojik yorumlama önerilmektedir.⁴⁶

⁴³ William P. Alston, "Teleological Argument For The Existence of God", **Encyclopedia of Philosophy**, Ed. Donald M. Borchert, Vol. 9, Thomson Gale Macmillan Reference USA, 2006, s. 379.

⁴⁴ C. D. Broad, , "F. R. Tennant, *Philosophical Theology* Vol II: The World, the Soul, and God", **Oxford Journals Mind**, Vol. 39, No. 156, Oxford University Press, 1930, s. 477.

⁴⁵ Tennant, **Miracle its Philosophical Presuppositions**, s. 12.

⁴⁶ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 21-23.

Tennant'ın anlayışına göre bilim, olağandışı olana ulaşma hususuyla alakalı evrenin ardında yatan gerçeğe dair hiçbir bilgi elde edemeyecektir. Mekanik yasa ve değişimin içsel olarak ispatlanması, Tennant'ın düşüncesinde imkânsızdır.⁴⁷ Teist fikirde Tanrı'ya doğaüstü olarak dolaylı yoldan ulaşılabilir.⁴⁸ Tennant, bilimin nedensel olarak açıkladığı doğa yasalarını sonuç olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle bilimin, nedenselliğin nihayetine dair bir açıklamasının olmaması, filozofu nedenselliklerin son bulduğu nihai bir nedenin varlığını düşünmeye zorlamaktadır.

Bu aşamada akla gelen “neden” veya “niçin” gibi sorulara teleolojik açıklamanın cevap vereceğini ifade eden filozofa göre amaç, bir düzenin kurulmuş olması ve bir sürecin başlatılmasıdır. Ona göre nihai nedenler bazen etkin nedenler olarak kabul edilmelidir.⁴⁹ Tennant, gerçek dünyanın bilgisine ulaşma yolunda ampirik yöntemi kullanmıştır. Bu aynı zamanda onu, Tanrı fikrine götüren bir metottur. Fakat onun düşüncesinde sınırlı bir Tanrı'nın bilgisine ulaşmak ve niteliklerini konuşmak, klasik teizm'in aksine tartışmalıdır. Ona göre Tanrı'nın nitelikleri, ölçülemez bir şekilde insanın niteliklerini aşmalı, dünyadaki düzen onunla anamlandırılmalıdır.⁵⁰

Tennant, Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışan klasik teistik delilleri, antropik yorumlamalardan uzak ve spekülatif bir felsefe anlayışı yoluyla inşa edildiği gerekçesiyle eleştirmektedir. Filozofa göre, bu anlayışlar ön yargılı bir Tanrı fikrine eşdeğer yaklaşımlardır.⁵¹ Tanrı'nın varlığı fikri yalnızca makul olduğu ölçüde tespit edilmelidir. Bu tespiti ilişkin a priori, rasyonel, zorlayıcı ve tümdengelim yoluyla edinilen çeşitli kanıtlamalardan bahseden Tennant, özellikle ontolojik kanıtın açıkça hatalı olduğunu söyleyerek rasyonel teolojiyi daha başarılı bulmaktadır.⁵²

Tennant, deneysel fikri temel alan bir teoloğun yukarıda bahsedilen yollardan daha farklı bir yöntem izlemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu kişi insanı da kapsayan bir dünyanın nasıl izah edileceğini sorgulamalı, gerçek dünyanın kendi

⁴⁷ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 50.

⁴⁸ Verkamp, **Encyclopedia of Philosophers On Religion**, s. 198.

⁴⁹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 72.

⁵⁰ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 122.

⁵¹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 78.

⁵² Verkamp, **Encyclopedia of Philosophers on Religion**, s. 198.

hikâyesini anlatmasına ve önerilerini sunmasına izin vermelidir. Bu durumda araştırmasından elde ettiği sonuçlar o kişinin yönlendirildiği Tanrı fikrinin içeriğini ve O'na dair inancın gerekçelerini belirleyecektir. Böylece, teolog başlangıçta dünyanın açıklama ilkesi olarak gösterebileceği “Yüce Varlığın sonsuz, mükemmel, değişmez, üstün, ya da her şeyi bilen biri olduğuna dair hiçbir önyargıya sahip olmayacaktır.” Tennant Tanrı'ya atfedilecek nitelikleri ampirik gerçekler olarak oluşturmak istemekte, bu gerçeklerin yeterli bir izah ve açıklamaya gerek duyacağını belirtmektedir. Dini tecrübe ya da mistisizm'in iddialarını güvencesiz olarak değerlendiren filozof, ampirist yaklaşımın sorgulamalarının rasyonel ya da zorlayıcı kanıtlar sunmaktan ziyade makul inançlara dayandığını ifade etmektedir.⁵³

Rasyonel (*rational*) ve makul (*reasonable*) kavramları arasındaki farka dikkat çeken filozofa göre rasyonel olan, zorlayıcı ve tündengelimli bir mantıkla çelişki ilkesine dayanan saf bilişin gerekçeleri ile oluşturulmaktadır. Makul olan ise büyük ölçüde teleolojik ve mantık dışı (*alogical*) olarak tümevarımsal bir mantıkla, yeter-sebeplere dayanan olası bir inanç oluşturmaktadır.⁵⁴

Tennant, her ne kadar dini tecrübeyi güvencesiz bulsa da onun ilham verici değerini kanıt zincirinden tamamen dışlamamaktadır. Onun bilişsel öncelik vermediği dini tecrübe, makul olarak yorumlanan kanıt zincirinde önemli bir doğrulayıcı bağlantı görevi görmektedir. Sonuç olarak Tennant, makul ölçülerdeki olası bilginin güvenli olmasını, görülebilir olana dayandırmak istemektedir.⁵⁵

Bu açıklamalar doğrultusunda Tennant'ın, klasik delilleri eleştirisinde ön plana çıkan temel itiraz bu delillerin yöntemlerinin gerçeklikten uzak olmalarıdır. Buna ek olarak söz konusu deliller en baştan Tanrı'yı ve onun bir takım niteliklerini varsayarak ön yargıyla ve spekülatif felsefe yoluyla oluşturulmuştur. Bu anlayışın, benimsenmiş ya da tanımlanmış bir inançtan hareket ederek ona destek sağlayacak bir dayanak bulma çabası olduğu anlaşılmaktadır. Tennant bu yöntemi zorlama olarak görmektedir. Onun, böylesi ön yargılardan uzak olduğu, gerçeklik temelinde

⁵³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 78.

⁵⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 1, s. 189.

⁵⁵ Peter A. Bertocci, “Theism”, **Encyclopedia of Religion**, Vol. 13, Second Edition, Ed. Lindsay Jones, Thomson Gale Macmillian Reference USA, 2005, s. 9105.

deneysel yöntemle ele aldığı olguların sonuçlarına göre hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Tennant'ın a posteriori anlayışta herhangi bir dini inanç ya da referanstan hareketle yola çıkmadığı ve bir inancın savunucusu konumunda olmadığı görülmektedir. O, benimsediği yöntemde ulaşacağı sonuçların, kendisinde makul bir inanç oluşturmasını amaçladığı anlaşılmaktadır. Tennant'ın rasyonel teolojiiyi daha başarılı bulması, ontolojik kanıtın zihinsel ve kavramsal çözümlemesine ilişkin kullanılan apriori yöntemine ve kavranılmasındaki zorluğa kıyasla yaptığı bir değerlendirme gibi görünmektedir. Onun a posteriori yöntemi, rasyonelliği de içeren bir yaklaşım olsa da o, ulaştığı sonuçları rasyonel temelden ziyade makul inançlara dayandırmaktadır.

Şimdiki başlığımızda da Tennant'ın kozmik teleoloji olarak adlandırdığı sistemin ne olduğunu, evrenin hangi alanlarında ortaya çıktığını inceleyerek onun teleolojik kanıt savunusunun gerekçelerini bu sistem üzerinden anlamaya çalışacağız.

IV. Kozmik Teleoloji

Teleolojik kanıt 17. yüzyılda Darwin teorisi ve özellikle David Hume (1711-1776)'un eleştirileri sonrası etkisini kaybetmeye başlamasıyla birlikte 20. yüzyılda Frederick Robert Tennant tarafından yeniden ele alınmıştır. Kanıtın yeni formu, doğa ve insan eserleri arasında kurulan geleneksel analogik ilişkiden çok daha farklı bir zeminde oluşturulmuştur. “Kozmik Teleoloji” olarak adlandırılan bu yapının ne olduğunu hangi alan ya da türlere yer verdiğini ve bunların nasıl bir uyum oluşturduğunu ikinci bölümde ele alacağız. Fakat öncesinde kozmik teleolojinin hangi nedenlerden dolayı alternatif bir kanıt olarak ortaya çıktığına ve Tennant'ı teleolojik kanıtın bu formunu oluşturmaya sevk eden gerekçelerin neler olduğuna temas etmek konumuz açısından önem arz etmektedir. İfade ettiğimiz gibi teleolojik kanıtın yapısındaki değişimin en önemli sebebi Darwin teoridir.

Darwin'in evrim teorisinin, amaca dayalı tasarım fikrini dışlaması, dini çevreler tarafından bir takım alternatif açıklama arayışlarına sebep olmuştur. Darwin tartışmalarının sona ermesiyle birlikte bu çevreye ait bir kesim, özellikle liberal teologlar “Tanrı evrim yoluyla çalışır” iddiasıyla bilimsel açıklamayı amaç açısından

açıklamayla birleştirerek alternatif bir yaklaşım sergilemişlerdir. Böylece doğrudan ilahi yaratılış olarak değil dolaylı yoldan, evrim sürecinin işleyişini ilahi bir eylem olarak ifade etmeye çalışmışlardır.⁵⁶ Bununla birlikte pek çok kişiye göre evrim teorisi Tanrı'nın varlığına dair herhangi bir teleolojik argümanın geçerliliğine son vermiştir. Bu nedenle bir çok felsefi teolog, Tanrı'nın varlığı problemi için ahlaki argüman, dini tecrübe ya da ontolojik argümanının daha uygun ifadelerini sunmak gibi önceki dönemlerde kullanılan kanıtların yeniden değerlendirilmesine yönelmiştir. Bunlardan birisi ve en önemlisi olan Tennant da bilimin ampirik verileri ve ahlaki deneyimden hareketle teleolojik argümanı yeniden ele almıştır.⁵⁷

Tennant, genel bilgi teorisine uygun olarak savunduğu argümanın, rasyonel ve zorlayıcı olmasından ziyade makul bir inanç zemini oluşturmasını istemektedir. Bu bağlamda matematiği ve mantığı değil, yaşamın kılavuzu olarak tanımladığı ve tüm bilimsel tümevarımın nihai bir temeli olduğunu iddia ettiği bir tür olasılık (*alogic probability*) kavramını kullanmaktadır.⁵⁸ Kendisinden önceki mevcut kanıtları makul bulmayan filozofa göre bu kanıtlar zorlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Doğal teolojinin makul inançlara gerekçe sağlayabilecek veri ve önermeleri üzerinde araştırmalar yapan Tennant'ın amacı, yalnızca dünyanın belirli bölümlerinde değil, aynı zamanda onun çokluklarını da kapsayan kozmik bir adaptasyon düşüncesinden hareketle akıllı tasarımı gösterebilmektir.⁵⁹

Tennant, kozmik teleoloji olarak adlandırdığı düşüncesini dünyanın genel doğa düzenini sürdürmede karşılıklı ve birleşik eylemlerin ürettiği sayısız nedenlerin varlığına dayandırmaktadır. Ona göre bu yapı kendi içerisinde bir ikna gücüne sahiptir. Sınırlı ve dar katmanlar üzerine yapılan araştırmalara dayanan teleolojik argümanlar, kararsız ve güvenilir sonuçlar vermektedir. Bu nedenle kapsamı geniş bir tasarım argümanı, bilinebilir dünyanın açıklanma ve yorumlanmasına daha çok katkı sağlayabilir. Bununla birlikte Tennant öncelikle bilinen dünyanın veya doğanın

⁵⁶ Thomas McPerson, **The Argument From Design**, The Macmillian Press, London and Basingstoke, 1972, ss. 28-29.

⁵⁷ Peter Anthony Bertocci, **Introduction to the Philosophy of Religion**, Fifth Printing, Prentice Hall, 1956, U.S.A, s. 331.

⁵⁸ Hick, "Tennant, Frederick Robert", **The Encyclopedia of Philosophy**, s. 392.

⁵⁹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 79.

nihai amaç ve hedefini sorgulayarak onun bir zekâ tarafından tasarlanıp tasarlanmadığını ortaya koyabilecek bir araştırma yapılmasını gerekli görmektedir.⁶⁰

Tennant'ın düşüncesinde doğanın teleolojik yorumu, doğadaki her ayrıntının amaçlanmış ya da önceden belirlenmiş olması gibi bir zorunluluğu içermemektedir. Onun belirli argümanlar ile teleolojiye veri sağladığını düşündüğü başlıca alanlar şunlardan oluşmaktadır: Dünyanın akledilebilir olması, organik varlıkların içsel uyumluluğu, inorganiklerin hayata elverişliliği, doğanın estetik değeri, ahlaki amaçların gerçekleştirilmesinde dünyanın araçsallığı, rasyonel ve ahlaki durumuyla insanın ortaya çıkması ile sonuçlanan evrimsel süreçteki ilerlilik.⁶¹ Tennant bu adaptasyon biçimlerinden hiçbirinin teistik hipotez için yeterli bir zemin oluşturmayacağını itiraf etmekle birlikte onların izledikleri yol göz önünde bulundurulduğunda teizmin en makul yorum olduğunu ifade etmektedir.⁶² Tennant'a göre evrende uyumun dikkat çektiği temel alanlar olarak belirlenen bu saha, dünyanın anlaşılması ve bilinebilmesi açısından kapsamlı bir teleolojik açıklamaya imkân tanımaktadır.⁶³

Tanrı'nın varlığı problemi için daha geniş teleolojik argüman, tasarım ya da adaptasyonların belirli ve sınırlı formlarına değil, fiziksel doğa, yaşam ve insan tecrübesinin birbirine bağlılığına dayanır. Bu argümanın temeli, yüzeysel düzenliliklerden ziyade düzeni mümkün kılan nihai koşulları esas almaktadır. Argüman aynı zamanda uyumun yaşamdaki gerçekliğinin yanı sıra başlangıç koşullarındaki uyumlu gelişin önemine de vurgu yapmaktadır.⁶⁴

C. D. Broad (1887-1971)'ın ifadesine göre a priori öncüllerden hareket eden ya da tamamen etik verilerden başlayan tüm teistik argümanların çoğunlukla reddedilmiş olması ve mistik ya da dini deneyimlerden hareketle Tanrı ile ilgi kurma iddialarının kanıtlanmamış olarak terk edilmesi Tennant'ın tasarım argümanının bu formunu tek kaynak haline getirmiştir denilebilir. Tennant, teizmi dünyanın bilinen tüm gerçekleri dikkate alındığında Tanrı'nın varlığına ilişkin en makul açıklama olarak savunmaktadır. Buna göre dünya kendi kendini açıklayıcı olmadığından ve

⁶⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 80.

⁶¹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 81.

⁶² Alston, "Teleological Argument for the Existence of God", **Encyclopedia of Philosophy**, s. 379.

⁶³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 81.

⁶⁴ Bertocci, **Introduction to the Philosophy of Religion**, s. 331.

doğa bilimleri tarafından sunulan açıklama tür ve dereceleri yeterli olmadığından dünya bir tür açıklama talep etmektedir.⁶⁵

Tennant'ın argümanı, W. Paley (1743- 1805)'in yaklaşımında olduğu gibi belirli tasarım örneklerine dayanmamaktadır. O, her bir farklı adaptasyon türünü doğalcı bir anlayışla teleolojik açıdan yeterince açıklama sunacak biçimde oluşturmaktadır. Tennant, “dünyanın bir yaşam, ahlak ve zekâ tiyatrosu” olduğu fikrinden hareketle iç içe geçmiş çok sayıda adaptasyonu, mekanik ya da kör kuvvetlerin dışında, amaçlı bir zekânın sonucu olarak görmektedir.⁶⁶ Şu ana kadar daha dar türlerden elde edilen teleolojik kanıt yetersiz kalmıştır. Nitekim kozmik teleolojinin, Paley'in saat örneği ile kıyaslanamayacak kadar güçlü olduğunu ifade eden Tennant'a göre, saat ile insan gözü arasında bir analogi kurulamasa da Paley'in açıklaması bütün bir doğanın yaklaşık analogisi olarak görülebilir.⁶⁷ Tennant'ın yaklaşımında dünyaya ait bilinen gerçekler, kozmik bir teleolojiyi işaret etmekle birlikte zeki ve ahlaki açıdan mükemmel bir Tanrı'yı önermektedir. Bu yaklaşım, mantıksal bir kurgudan ziyade makul bir teoloji sistemine dönüştürülmektedir. Bu sistemde Tanrı, tıpkı dünya gibi bilinmekte ve olası bir inancın nesnesi haline gelmektedir.⁶⁸

Tennant'ın Teleolojik kanıt savunusunun hangi argümanlar üzerine kurulu olduğuna ve ne şekilde ifade edildiğine geçmeden önce teleolojik yaklaşımın Tanrı'nın varlığı konusunda oluşturduğu temellendirme ve mantıksal kurguyu inceleyeceğiz. Özellikle düşünce tarihinde teleolojik kanıtın ele alınışı, etkisi, geçirdiği aşamalar ve kanıtla yöneltilen eleştirilere yer vereceğiz.

---

⁶⁵ Broad, , “F. R. Tennant, *Philosophical Theology Vol II: The World, the Soul, and God*”, **Oxford Journals Mind**, s. 476.

⁶⁶ Hick, “Tennant, Frederick Robert”, **The Encyclopedia of Philosophy**, s. 392.

⁶⁷ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 104.

⁶⁸ William George de Burgh, “*Philosophical Theology Vol II, The World, the Soul, and God*”, **Journal of Philosophical Studies**, Vol. 5. No. 20, Cambridge University Press, 1930, ss. 615-616.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANRI'NIN VARLIĞI PROBLEMİNE TELEOLOJİK YAKLAŞIM

Tanrı'nın varlığını kanıtlama ihtiyacı, insanın kendini ve evreni anlamlandırma çabası adına gerek felsefenin gerekse dinin önemli konularından birisi olmuştur. Özellikle teistik açıdan imanın rasyonel bir temele yerleştirilme çabası da bu konunun bir başka önemli tarafıdır. Düşünce tarihine bakıldığında Tanrı'nın varlığı bir takım kanıtlar yoluyla ispat edilmeye çalışılmıştır. Bu kanıtlar yapısı ve metodu bakımından farklı yöntemler izleyerek kimi zaman Tanrı kavramının ontolojik çözümlemesi ile Tanrı'yı kanıtlamaya çalışırken kimi zaman da âlemden hareketle varlığın sebebi Tanrı'ya dayandırılmıştır. Çalışmamıza konu edindiğimiz teleolojik kanıt da Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasında kendisine başvuru yöntemlerinden birisidir. Teleolojik kanıtın ne olduğu nasıl bir yapı ve yöntem içerdiğine geçmeden önce diğer kanıt türlerine kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Tanrı'nın varlığını konu edinen kanıtların çeşitliliği bu konuyla alakalı kişi ve disiplinlerin anlayışlarına göre farklılık göstermekle birlikte din felsefesi açısından genellikle şu şekilde tasnif edilmiştir; Ontolojik Kanıt, Kozmolojik Kanıt, Teleolojik Kanıt, Dini Tecrübe Kanıtı ve Ahlak Kanıtıdır.⁶⁹ Bu saydığımız klasik kanıtlardan ontolojik kanıt dışındakilerin tümü âleme ilişkin sahip olduğumuz bilgiyi kendilerine çıkış noktası yapmaktadırlar.⁷⁰

Tanrı'nın varlığı, doğrudan gözlem ve deney yoluyla bilgi edinilecek bir alan olmadığı için onun varlığının kanıtlanmasında kullanılan kanıtlar kaynağı, yönelimi ve yöntemi bakımından farklı özellikler gösterebilirler.

Kanıtlar elde edilmiş yöntemlerine ve öncüllerinin oluşturduğu niteliklerin durumuna göre a priori ve a posteriori olarak iki kategoride ele alınabilir. A priori kanıtlar, doğruluğu açık biçimde kabul edilen ilke ve tanımlardan hareket etmektedir. A posteriori kanıtlar ise evrene ait genel nitelikler ve olgulardan diğer taraftan

⁶⁹ Bayram Dalkılıç, **Yunus Emre'de Allah-Âlem-İnsan Münasebeti**, 2. Baskı, Çınar Ofset, Konya, 2013, s. 45.

⁷⁰ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 20.

teolojik ya da mistik tecrübelerden yararlanırlar.⁷¹ Kısacası a priori, deneye bağlı olmayan, akıldan ve düşünceden gelen önsel ve kavramsal iken, a posteriori ise onun karşıtı olarak sonradan, deneyle edinilmiş sonsal olanı ifade eder.⁷²

A priori yönteme bir örnek vermek gerekirse; “Yetkinlik varlığı gerektirir” ilkesinden hareket eden ontolojik argümana göre Tanrı bu ilke gereği tam yetkindir. Tam yetkinlik varlığı gerektirir; öyleyse Tanrı vardır. A posteriori yöntemde ise Tanrı'nın var olduğu iddiası bir çeşit ampirik hipotez olarak doğrulanmaya çalışılmaktadır. A priori türü zihinsel kanıtların yetersiz kaldığı durumlarda bazı teologlar ampirik veriler yoluyla Tanrı inancını temellendirmeye çalışırlar.⁷³ Teleolojik kanıt da âlemde gözlenen düzenden yola çıktığı için a posteriori kanıtlama türüne dâhil edilmektedir.

Özetle, a priori ve a posteriori türü kanıtlar ispat konusunda temelde yöneldikleri unsurlar bakımından farklılık göstermektedir. Bu kanıtlama türlerinden hangisinin daha güvenilir ya da etkili olduğu konusunda bir takım sorularla karşılaşılabilir. Fakat bu tür sorulara verilecek cevaplar her zihni tatmin etmemekle birlikte kişinin inancına, zihin yapısına ya da anlayışına göre değişkenlik gösterebilir. Yine de objektif olarak bakıldığında şu nokta dikkatimizi çekmektedir. Her iki kanıt türü de bir çıkarıma ulaşmak için çeşitli önermelerden hareket etmektedir. Önermelerin ise doğru ya da yanlış yargılardan oluştuğu düşünülduğünde esasen kanıtların güvenilirliği ve etkisi biraz da önermelerinin doğruluğu ve tutarlılığı ile ilişkilidir diyebiliriz.

Ontolojik ve kozmolojik kanıtlar karakter olarak soyut bir yapıya sahip oldukları için bu durum onların metafiziğe kuşkuyla bakılan bir çağda, başlangıçta anlaşılması zor ve açık bir şekilde yanıltıcı görünmelerine sebep olmuştur. Dolayısıyla modern ve bilimsel zihne daha uygun bir yaklaşım gösteren ampirik karakterli teistik kanıtlar ile diğerleri arasında bu bağlamda bir kıyaslama yapılabilir. Bu türden argümanlar arasında en bilindik olanı teleolojik kanıt veya bazen de

⁷¹ Cemal Yıldırım, **Bilimsel Düşünme Yöntemi**, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997, ss. 48-49.

⁷² Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, ss. 141-142-161.

⁷³ Yıldırım, **Bilimsel Düşünme Yöntemi**, s. 49.

tasarım kanıtı olarak adlandırılan kanıttır.⁷⁴ Doğanın hedefe yönelik düzenine dayanan tasarım argümanları önsel bilginin varlığına dayanan apriori akıl yürütmelerden ziyade doğanın özelliklerinden deneysel olarak elde edilen a posteriori argümanlardır. Tasarım argümanlarının tarihsel olarak doğal teolojide Tanrı'nın varlığına olan inancı desteklemesinde önemli bir yeri vardır.⁷⁵ Bu yöntemde teistik inanca sahip olanlar evreni amacın bir unsuru olarak görüp yine evrenden yola çıkarak güçlü deliller ortaya koyabilirler. Böylelikle öne sürülen argümanlar bir değere sahip olduklarında tasarlayan bir yaratıcının varlığı ve nitelikleri konusunda haklı yargılara ulaşabilme imkânı olacaktır.⁷⁶

Tanrı'nın varlığını ispat etme konusunda en bilindik kanıtlardan birisi olan teleolojik kanıtın nasıl formüle edildiğine ve ifade edildiğine geçmeden önce bu kanıtı ismini veren “teleoloji” kavramına yer vereceğiz.

1. Teleoloji

Teleolojik kanıt denildiğinde genel olarak anlaşılan ya da bilinenin bu kanıtın düzene dayalı olduğudur. Fakat “teleoloji” kavramının anlam ve içeriğine bakıldığında teleolojik kanıtlamada düzenin tek unsur olmadığı görülmektedir. O halde “teleoloji” nedir? Genel manada neyi ifade etmektedir? Teleolojik kanıtlamada bu kavram nasıl bir anlama sahiptir? Bu ve buna benzer sorular çerçevesinde konumuzu ele alacağız.

Yunanca'da son veya hedef anlamlarına gelen “telos”⁷⁷ genel anlamda canlı ya da cansız tüm varlıkların ilişki ve davranışlarının kendisi ile değerlendirildiği bir amaç ve hedefi ifade etmektedir.⁷⁸ Amaca dayalı bir argüman olarak teleoloji,

⁷⁴ Thomas McPherson, **The Philosophy of Religion**, D. Van Nostrand Company Ltd. London, 1965. s. 74.

⁷⁵ Erkki Vesa Rope Kojonen, **İntelligent Design: A Theological and Philosophical Analysis**, University of Helsinki, Finland, 2014, s. 65.

⁷⁶ Ali Çetin, **Teleolojik Argüman ve Richard Swinburne**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s. 16

⁷⁷ Alston, “Teleological Argument For The Existence of God”, **Encyclopedia of Philosophy**, s. 376.

⁷⁸ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 1604.

evrenin doğal sonuçlarının bir amaca sahip bilinçli bir fail tarafından tasarlanmış olduğu görüşüdür.⁷⁹

Aristoteles, bir varlığın oluşumunu maddi, biçimsel, etken ve nihai neden olmak üzere dört nedenle açıklamaktadır. Bu son tür neden olan “nihai neden” bir şeyin amacı ve işlevi ile ilgilidir. Nihai neden ile ilgili açıklamalar, son anlamına gelen Yunanca “telos” kelimesinin ardından “teleolojik” olarak adlandırılmıştır. Aristotelesçi anlayışta teleolojik açıklamalar bir hareket ya da yapıyı başlangıcına göre değil amacı doğrultusunda açıklamaktadır.⁸⁰

Yukarıdaki açıklamaya göre, örneğin güneşin nihai nedeni yaşam için gerekli olan ısı ve ışık yayma işlevini yerine getirmektir. Bu işlev, güneşin amacını oluşturmaktadır. Dolayısıyla güneşin teleolojik açıklaması onun amacına yönelik bir açıklama olmaktadır. Bu bilgilerden hareketle teleolojik açıklamanın genel manada amaca vurgu yaptığını söyleyebiliriz.

Tanrısallık ve dine dayalı görüşler açısından değerlendirme yapmak gerekirse, varlığa gelmiş ya da gelmekte olan her oluşumun bir amaç doğrultusunda yönetildiğine inanılmaktadır. Bu noktada âlem ve insana ait alanda genel bir teleolojinin baskın olduğu kabul edilmektedir. Her olgu ya da oluşum, böylesine bir amacı içinde taşımakla birlikte bu amaç, aşkın varlık tarafından oluşumun içine yerleştirilmiştir.⁸¹

Kategorik olarak mümkün olan her bir varlık teleolojik bir düşünceye tabi tutulmaksızın varlığı hakkında bütünsel ve doğru bir değerlendirmede bulunulamaz. Dolayısıyla hem insanın hem de âlemin hikmet ve amacını dikkate almadan yapılan her değerlendirme onları eksik ya da kusurlu gösterebilir.⁸²

Teleolojinin bir kanıt olarak ortaya koymaya çalıştığı da esasen evrendeki amaçlı düzenden hareketle bu düzenin ancak en kudretli ve en bilge bir varlığın; yani

⁷⁹ Robin Le Poidevin, **Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma**, 1. Baskı, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000 s. 87.

⁸⁰ Anthony Kenny, **Batı Felsefesinin Yeni Tarihi, Modern Dünyada Felsefe**, C. 4, 1. Baskı, Çev. Burcu Doğan, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 182-183.

⁸¹ Takiyettin Mengüşoğlu, **İnsan Felsefesi**, 2. Baskı, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2015, ss. 180-181.

⁸² Cafer Sadık Yaran, **Kötülük ve Theodise**, 1. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 159.

Tanrı'nın eseri olabileceğini savunmaktır.⁸³ Buradaki önemli bir unsur da zihinsel aktivitedir. Zihnin bilinç oluşturmadaki fonksiyonu düşünüldüğünde onun algılayan, anlamlandıran, mantıksal ilişkiler kuran ve çıkarımda bulunan yapısı fark edilmektedir. Nitekim William James (1842-1910) zihni; tasarlayan, aktif, amaca dönük, irade eden, yorumlayan ve değerlendiren niteliklere sahip “teleolojik bir mekanizma” olarak adlandırmaktadır.⁸⁴ Görüldüğü gibi teleolojik kanıtlamada düzen tek başına bir açıklama unsuru olarak ele alınmamaktadır. Bu anlamda düzen, kanıtlamanın aracı unsuru olarak düşünülebilir. Bu unsura yüklenen anlam (amaç) yani teleolojik açıklama onu belirgin hale getirmektedir.

Varlığın hedefe dönük tarafını konu edinen teleoloji, Tanrı'nın varlığını kanıtlamada âlemdeki düzenin amacı doğrultusunda bir açıklama getirmektedir. Buradaki amaç, insanın ya da diğer canlıların bu düzenden elde ettikleri fayda olabileceği gibi düzenin kendisi Tanrı'nın amacının somutlaştığı bir gösterge de olabilir. Düzen ve amacın iç içe geçtiği bu anlayışta teleolojik açıklama, düzenin nasıl oluştuğundan ziyade neden var olduğu konusuna açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Bir sonraki konu başlığımızda teleolojik kanıtın ne olduğunu ve nasıl ifade edildiğini açıklayacağız.

2. Teleolojik Kanıt veya Tasarım Kanıtı

Tanrı'nın varlığını kanıtlama konusunda akla en yatkın ve dikkat çekici kanıt olarak bilinen teleolojik kanıt, rasyonel anlamda inancı destekleme ve amaca dayalı bir evrenin varlığını açıklama konusunda makul bir dünya görüşü sunma çabasıdır. Çalışmamıza başlığını veren bu kanıtın nereden hareket ettiğini, nasıl oluşturulduğunu ve kullanıldığını ele almak, konumuzun bundan sonraki aşamaları açısından önem arz etmektedir.

İçerisinde yaşadığımız evren, gerek makro gerekse mikro ölçekte mükemmel bir uyum göstermektedir. Astronomi ve mikrobiyolojik bilimsel gelişmeler bu uyumun hassas bir dengede olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla insandaki

⁸³ Kazimierz Ajdukiewicz, **Temel Kavramlar ve Kuramlar (Felsefeye Giriş)**, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, Çev. Ahmet Cevizci, Ankara, 1994, s. 155.

⁸⁴ Celal Türer, “Yirminci Yüzyıl Felsefesi,” **Felsefe Tarihi**, 1. Baskı, İlitam Yayınları, ed. Murtaza Korlaelçi, Ankara, 2012, ss. 330-331.

muhakeme, üst seviyedeki bu uyumu oluşturan bir açıklama ve destek noktasının aranması gerektiğini telkin etmektedir.⁸⁵

Teleolojik kanıt, temelde düzen ve amaç fikrine dayanmakla birlikte Tanrı'nın varlığını kanıtlamada başvuru delillere kıyasla zihinsel bir zorlama gerektirmeyen, her insanın rahatça gözlemleyebileceği, kolaylıkla algılayıp kavrayabileceği özel nitelikli bir delildir.⁸⁶ Bu kanıt, evreni tasarlayan ve yaratan daha yüksek bir zekâ olduğunu, bununla birlikte evrenin nasıl bir amaca hizmet ettiğini göstermeye çalışmaktadır.⁸⁷

Teleolojik kanıtın yapısı gereği çeşitli biçimlerde kullanılan temelde iki şekli vardır. Birincisi evrenden ve doğadan hareketle farklı unsurların basit fakat üstün bir sistem oluşturmak üzere uyumlu bir şekilde olağanüstü işleyişini konu edinmektedir. İkinci şekil ise daha özele indirgenmiş bir biçimde canlı varlıklar ve organizmalardan hareket ederek onların olağanüstü uyumlu işleyişine ve organlardaki işlev ve amaçsallığa dikkat çekmektedir.⁸⁸ Akıllı tasarım olarak adlandırılan teleolojik kanıtın bu güncel formunu savunanlara göre bir şeyin tasarımına dair herhangi bir bilgimiz olmasa da o şeyin fonksiyonlarının sahip olduğu indirgenemez karmaşık yapıdaki tasarım kendini açık bir şekilde fark ettirmektedir.⁸⁹

Tasarım argümanlarında, doğaya ait düzenin belirli özellikleri en iyi biçimde bir zihnin kasıtlı işleyişine atıfta bulunularak açıklanacağı düşünülmektedir. Amaca yönelik olduğu düşünülen bu düzenin özelliği teleolojik olmasıdır. Akıllı tasarım düşüncesini savunanlar, tasarımcının amacına vurgu yaparak amaçlı bir düzen açıklamasını makul görmektedirler. Bu düşüncenin karşısında olanlar ise teleolojinin maksatlı tasarım olmadan da var olabileceğini savunarak teleoloji ve akıllı tasarım arasında olabilecek herhangi bir temel bağı reddetmektedir.⁹⁰ Buradaki ayrışmada tasarımın varlığını kabul edenler, tasarımdaki amacı dışsal bir neden olarak Tanrı'nın

⁸⁵ Recep Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, İz Yayınları, İstanbul, 2013, s. 24.

⁸⁶ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Şehir Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 73.

⁸⁷ Stuart Brown, *Philosophy of Religion*, Routledge Taylor- Francis Group, New York, 2001, s. 55.

⁸⁸ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, 12. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2009, s. 277.

⁸⁹ Michael Peterson, *Akıl ve İnanç*, 6. Baskı, Küre Yayınları, Çev. Rahim Acar, İstanbul, 2009, s. 157.

⁹⁰ Kojonen, *İntelligent Design: A Theological and Philosophical Analysis*, s. 69.

varlığına atfedendir. Tasarımın varlığını kabul etmelerine rağmen amaç fikrini reddedenler ise düzenliliğin nedenini içsel olarak doğanın kendi içinde arayanlar veya ona dayandıranlar olduğu anlaşılmaktadır.

Bu farklı formların tümü bir tür olasılıkçı ve analogik akıl yürütmeler yolu ile âlemdeki teleolojik düzenden hareketle bu düzenin nedeninin Tanrı'ya dayandırıldığı ve sonuç olarak Tanrı'nın var olduğuna dair yapılan çıkarımlardır.⁹¹

Verdiğimiz bilgiler doğrultusunda teleolojik kanıtın âlemden ve ondaki yapıdan hareketle Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalıştığını görmekteyiz. Fakat âlemdeki bu yapı sıradan ve rastgele herhangi bir oluşumdan ziyade amaca dönük uyumlu bir işleyişin konu edildiği tasarlanmış bir yapıdır. Özellikle duyularla algılanan ve gözlemlenen bu yapıya ait izlenimler çeşitli akıl yürütmeler yolu ile değerlendirilerek bir çıkarıma ulaşılmaktadır. Bunun öncesinde ise muhakemeye dayanan bir takım önermeler yoluyla kanıtın mantıksal biçimi oluşturulmaktadır.

Teleolojik kanıtın önermelerini kısaca şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Âlemde varlık bulan her şeyde düzensizliğe baskın gelen bir düzen vardır.

2- Bu düzenlilik, belirli amaçlar doğrultusunda yaşamın devamlılığını sağlar.

3- Düzen ve amaç kendi kendini oluşturacak bir imkâna sahip değildir.

4- O takdirde âlemde bu düzen ve amacı sağlayan ilim, irade, kudret ve inayet sahibi bir varlık olmalıdır. Bu varlık Tanrı'dır.⁹²

Yukarıda verilen öncüllere bakıldığında düzen ve amacın, teleolojik kanıtın temel çıkış noktaları olduğu görülmektedir. Düzenli olanın bir amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak tasarlanmış olduğu düşünülmekte, tasarımcı fikri ise bütün varlıkların dışındaki yetkin bir varlığa yani Tanrı'ya dayandırılmaktadır.

⁹¹ Cafer Sadık Yaran, "Bilimsel Nesnellik ve Teistik İnanç", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 10, Samsun, 1998, s. 130.

⁹² Aydın, **Din Felsefesi**, s. 60.

Bir varlığı anlaşılır kılmanın yöntemi ya kendinden önceki bir nedene başvurmak ya da o varlığın ürün ve eserlerine yönelerek ve bilinçli bir faille ilişkilendirerek amaçlılık elde etmektir.⁹³ Bir başka deyişle, bir olguyu ortaya çıkaran sebepler neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde ele alındığı gibi amaca yönelik nedenler üzerinden de ele alınabilmektedir. Kısacası ilk yöntemde nedenler âlemin içinde aranırken, ikinci yöntemde ise âlemin dışına çıkılmaktadır.⁹⁴ Böylece “teleolojik argümanda zihnin düzenli çağrışım yeteneğinden, çağrışımların aşkın birliğine ve tüm anlamın kaynağı olan bir Tanrı fikrine ulaşılabilir.”⁹⁵ Teizme göre buradaki uyum, düzen ve amaç, şans ve tesadüf gibi kavramlarla açıklanamadığı gibi içsel nedenlerle de açıklanamamakta, bundan dolayı aşkın bir varlığa gönderme yapılmaktadır.⁹⁶

Teleolojik kanıtın ne olduğuna ve nasıl ifade edildiğine değindikten sonra bu kanıtın geçmişten günümüze düşünce tarihinde nasıl bir yer edindiğini ele alacağız. Felsefenin ilk dönemlerinden itibaren dikkatleri çekmiş olan evrendeki düzen ve gaye fikrinin filozoflar tarafından ne şekilde ele alındığını, gerek batı dünyasında gerekse İslam felsefesinde geçirdiği aşamaları ve değişimleri tarihsel açıdan değerlendirerek teleolojik kanıtın geleneksel ifade biçimi ve formu hakkında fikir edineceğiz.

3. Teleolojik Kanıtın Tarihsel Ardalanı

Konusu itibariyle dünyanın akıllı bir amaç, düzen veya çeşitli tasarım işaretleri sergilediği öne sürülerek ilahi bir aklın olması gerektiğini varsayan teleolojik argümanın kökleri, düşünce tarihinde antik çağa kadar dayanmaktadır. Bu dönemde teleolojik kanıttan bilinen şekliyle formüle edilmiş ya da kalıplaşmış bir kanıt olarak bahsedilmemiş olsa da onun temel çıkış noktası olan âlemdeki düzen ve amacın nedeni üstün bir güce ya da ilkeye dayandırılmıştır.

⁹³ Poidevin, *Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, s. 86.

⁹⁴ Remzi Demir, *Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, 1. Baskı, Epos Yayınları, Ankara, 2001, s. 37.

⁹⁵ Philip Goodchild, *Deleuze & Guattari: Arzu Politikasına Giriş*, 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, Çev. Rahmi G. Ögdül, İstanbul, 2005, s. 37.

⁹⁶ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 166.

Eski Yunan düşüncesinde doğaya ait açıklamalar sonsuz çeşitlilikteki olgular içerisinde bir düzen arama ve birleştirici bir ilkeye dayanmaktaydı.⁹⁷ Madde, varoluş ve oluşum gibi Eski Yunan felsefesinin ilk dönemine ait kavramlara MÖ. 6. yüzyılda Thales (MÖ.546)'in felsefesinde rastlanılmaktadır. Tüm şeylerin temel nedeni olarak görülen su, evrende maddesel bir nedeni nitelerken aynı zamanda mistisizm ya da mitoslara başvurmeyen akılcı bir nedensel açıklamayı yansıtmaktadır.⁹⁸

Anaxagoras'ın (MÖ. 500-428) düşüncesinde evreni yaratan, maddeye biçim ve hareket veren Nous'un⁹⁹ makro kozmosta her şeyi güzel ve bilgece düzenleyen bir ilke olduğu görülmektedir.¹⁰⁰ Sonsuz ve her şey hakkında bilgi sahibi olan Nous, her şeyin nasıl olması gerektiğini idrak ederek tüm bunları ayrıntılı biçimde düzenlemiştir.¹⁰¹

Teleoloji her ne kadar Tanrı'nın varlığı için bir kanıt olarak 18. yüzyılda biçimlendirilse de¹⁰² tartışmanın temel fikirlerine Cicero (MÖ.106-43) ve Platon (MÖ.427-MÖ.347)'da rastlanmaktadır.¹⁰³ Cicero *The Nature Of The Gods*, Platon da *Kanunlar* adlı eserlerinde gökyüzü, güneş, ay ve yıldızların varlığından Tanrı'nın varlığı için çok açık bir kanıt olarak bahsetmektedir.¹⁰⁴ Philo (MÖ.25-MS.50) Platon'nun *Timaios* isimli eserine atıfla âlemin yaratılış ve düzenliliğinden yola çıkarak hem varlığın hem de düzenin kendi kendisinin nedeni olamayacağı düşüncesiyle Tanrı'nın varlığını ispat çabasında bulunmaktadır.¹⁰⁵

İlkçağ filozoflarına bakıldığında Platon, maddenin kendi rastlantısal hareketliliğinin bir dünya düzeni oluşturmadaki yetersizliğinden hareketle dışsal

⁹⁷ Werner Heisenberg, **Fizik ve Felsefe**, 2. Baskı, Çev. M. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 60.

⁹⁸ Heisenberg, **Fizik ve Felsefe**, s. 36.

⁹⁹ Birtakım felsefelerde ontolojik anlamda Tanrı'yı işaret eden kozmik zihin ya da dünya ruhu olarak kullanılan bu terim Anaxagoras felsefesinde kaotik ve anlaşılabilir bir evrene düzen ve anlaşılabilirlik kazandıran zihin anlamında kullanılmıştır. Bu terim Anaxagoras için ontolojik bir ilkedir. Bkz. Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 1246.

¹⁰⁰ Wilhem Capelle, **Sokrates'ten Önce Felsefe II**, 1. Baskı, Kabcacı Yayınları, Çev. Oğuz Özügül, İstanbul, 1995, ss. 13-14.

¹⁰¹ Capelle, **Sokrates'ten Önce Felsefe II**, s. 33.

¹⁰² Topaloğlu, **Teizm ya da Ateizm**, s. 166.

¹⁰³ Louis P. Pojman, Michael Rea, **Philosophy of Religion**, Thomson Wadsworth, USA, 2008, s. 51.

¹⁰⁴ Topaloğlu, **Teizm ya da Ateizm**, s. 166.

¹⁰⁵ Bayram Dalkılıç, **İskenderiye Yahudi Okulu Kurucusu Philo'nun Din Felsefesi**, 2. Baskı, Kendözü Yayınları, Konya, 2010, s. 74.

denilebilecek doğa dışından dünyaya uygulanan bir amaçlı düzen fikri üzerinde durmaktadır. Aristoteles (MÖ.384-MÖ.322) ise içkin bir anlayışla teleolojinin doğanın ve organizmaların kendi düzenlerinde var olduğu düşüncesinden hareket etmektedir.¹⁰⁶

Platon'un düşüncesinde düzenlilik, doğanın dışında yaratıcı bir Tanrı'ya atfedilmektedir. Aristoteles'in felsefesine bakıldığında Platon'un fikir dünyasının aksine onun teleolojik anlayışının âlemin dışında bir nedene ihtiyaç duymayan ve doğanın kendi içerisinde sahip olduğu bir düzenlilik olduğu görülmektedir.

Batı dünyasında ilk çağdan itibaren varlık felsefesine ve teolojik açıklamalara konu olan teleolojik kanıt, İslam felsefesinde de önemli bir ispat yöntemi olarak yer almıştır. Gaye ve nizam delili olarak adlandırılan delil İslam kelmacıları ve filozofları tarafından Kur'an ayetlerine atıfla Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasında kullanılmıştır.

Batı felsefesinde kullanılan teleoloji kavramı, İslam felsefesi ve kelamî doktrinlerde "gaiyyet" terimi ile karşılanmaktadır. "Varlık ve hadiselerin ilahi hikmet ve inayet uyarınca kozmik düzeni gerçekleştirmeye yönelik bir gayeye sahip olduğunu savunan" bu doktrine göre evrende tesadüf ve rastlantıya yer verilmemektedir.¹⁰⁷

Teleolojik kanıt, İslam düşünürleri tarafından iki farklı şekilde kullanılmaktadır. İlkinde evrendeki nizamdan hareket ederek Tanrı'nın varlığına ve sıfatlarına ulaşılırken; ikincisinde Tanrı'nın varlığı ve niteliklerinden yola çıkılarak evrendeki düzen, amaç, estetik ve hikmet gibi konular izah edilmektedir. Kindî (801-873), Fârâbî (872-950), İbn Sînâ, Gazzâlî (1058-1111) ve İbn Rüşd (1126-1198) gibi İslam filozofları Tanrı'nın inayet, adalet, cömertlik ve güzellik gibi bir takım niteliklerini dile getirirken evrenin sergilediği düzen ve yapıdan yola çıkmışlardır.¹⁰⁸ Kısacası evren her iki düşüncede de bir açıklama modeli olarak yer almaktadır.

¹⁰⁶ Kojonen, **İntelligent Design: A Theological and Philosophical Analysis**, ss. 69-70.

¹⁰⁷ İlhan Kutluer, "Gaiyyet", **İslam Ansiklopedisi**, C. 13, TDV., İstanbul, 1996, s. 292.

¹⁰⁸ Aydın, **Din Felsefesi**, ss. 64-65; Ayrıca Bkz. Topaloğlu, **Teizm ya da Ateizm**, s. 166.

Evrendeki düzen, sahip olduğu içsel nedenlerle değil evrenin dışında aşkın bir varlığa atfedilerek açıklanmaktadır.

Kindî, âlemdeki düzenin teleolojik anlamı üzerine yoğunlaşarak bu düzeni Tanrı'nın hikmetinin bir kanıtı olarak ileri sürmektedir.¹⁰⁹ Kindî, *Felsefî Risaleler* adlı eserinde gök cisimlerinin özellikle de ay ve güneşin düzenli hareketlerinin yeryüzündeki etkisine, gece-gündüz ve mevsimlerin oluşumlarına dikkat çekmektedir. Bu sistemdeki düzeni ve sürekliliği irade sahibi, âlim, cömert, kudretli ve yaptığı eseri sağlam ve mükemmel yapan yaratıcıya bağlayan Kindî'ye göre yaratıcı, âlemi olması gerektiği gibi var ederek mükemmelliğini göstermiştir.¹¹⁰

Bir diğer İslam filozofu olan Fârâbî de varlıklardaki düzenliliğin, Tanrı'nın adalet ve cömertlik sıfatlarının bir tecellisi olduğunu ifade etmektedir. Yaratıcıdaki cevherin varlıklarda mertebe olarak tam bir uyum, bağlılık, irtibat ve düzen içerisinde olmalarını zorunlu kılmakta böylece çeşitlilik arzeden varlıklar adeta tek bir bütün haline gelmektedir.¹¹¹

Bir başka filozof İbn Sînâ'nın düzen açıklamasında sudur anlayışının etkili olduğunu görmekteyiz. Ona göre, evrendeki düzen ve iyiliğin kaynağı Allah'ın zatından sudur etmiştir. Varoluşta her şey kendi yapısına uygun düzenle yer almaktadır. Kısacası evrende var olan düzen ve iyilik açıkça görünmektedir.¹¹² İbn Sînâ, düzen fikrini inayet kavramı ile ilişkilendirmektedir. Ona göre inayet, her şeyde iyilik düzeninin düşünülmüş olmasıdır. Varlığa çıkan bütün mükemmellikler Allah'ın inayetinin ve iradesinin eserleridir.¹¹³

İslam felsefe geleneğinde gaye ve nizam deliline Gazzâlî tarafından da değinilmektedir. Gazzâlî'nin felsefesinde âlem, her bir parçasının diğeri ile

¹⁰⁹ Kutluer, "Gaiyyet", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, s. 294.

¹¹⁰ Kindî, *Felsefî Risaleler*, 1. Baskı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2015, s. 67.

¹¹¹ Ebu Nasr Muhammed, Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, 2. Baskı, Litera Yayınları, Çev. Yaşar Aydın, İstanbul, 2019, ss. 74-76; Ayrıca Bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 66.

¹¹² İbn Sina, *et-Ta'likat*, 1. Baskı, Çev. İsmail Hanoğlu, Elis Yayınları, Ankara, 2019, s. 135.

¹¹³ Bkz. İbn Sina, *Risaleler*, 1. Baskı, Kitabiyat Yayınları, Çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaoğlu, Ankara, 2004, s. 55; Ayrıca Bkz. Hüseyin Gazi Topdemir, *İbn Sina, Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı*, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 140.

uyumluluk gösterdiği ve birbirini tamamladığı bir bütünlük ve birlik arz eder.¹¹⁴ Ona göre, çevresindeki bunca varlığı ve kâinatın saat gibi işleyen bu düzen ve intizamını düşünen bilinç sahibi birisi bunların bir yaratıcısı ve düzenleyicisi olduğunu çok çabuk anlayabilir.¹¹⁵ Âlemdeki düzen ve maksattan yola çıkarak Allah'ın varlığına ulaşmaya çalışan Gazzâlî'nin kimi zaman da Allah'ın varlığından ve sıfatlarından hareketle âlemdeki güzelliği, maksadı ve hikmeti açıkladığı olmuştur. Diğer taraftan o, âlemdeki bu düzen ve nizama estetik bir anlam da katmıştır.¹¹⁶

İslam felsefesinde teleolojik kanıt, İbn Rüşd'e kadar filozofların varlık felsefesi içerisinde yer verdikleri düşüncelerinin bir muhtevası görünümündedir. İbn Rüşd bu delili en kapsamlı ve sistemli biçimde ele alan filozof olmuştur.

İbn Rüşd *el-keşf* adlı eserinde âlemi, yüce ve aşkın Allah tarafından yaratılmış olan güzel bir eser olarak tanımlamaktadır. Ona göre âlem tesadüfen veya kendiliğinden oluşmamıştır.¹¹⁷ İbn Rüşd'e göre Tanrı'nın varlığını açıklamada en iyi delil Kur'an'da yer almakta ve bu delil Tanrı'nın yaratmasını ve inayetini esas almaktadır.¹¹⁸ Dolayısıyla teleolojik delil, İbn Rüşd tarafından Kur'an delili olarak kabul edilmektedir.¹¹⁹

İbn Rüşd âlemdeki bütün uygunluğu, amacına uygun düşen bir oluşum olarak açıklamakta ve bu oluşum ona göre tesadüfle açıklanamamaktadır. İbn Rüşd bu konuda şöyle bir analogiye başvurmuştur: İnsan bir taşı üzerinde oturulmaya elverişli bulunduğu anda, o taşın bir amaca hizmet etmesi için bir usta tarafından biçimlendirilmiş olduğunu anlar. Eğer insan bu taşla ilişkin elverişli bir durum tespit edemezse o takdirde onun gelişigüzel ve tesadüfi olarak orada yer kapladığına hükmeder. İbn Rüşd, bütün âlemdeki oluşumu bu analogi ile ortaya koymaktadır. O, gece-gündüz döngüsünün, dört mevsimin, yağmurun, suyun, rüzgârın, güneşin, ayın

¹¹⁴ Naim Şahin, **Gazali'ye Göre Allah'ın Varlığının Delilleri ve Estetik Delil**, 1. Baskı, Adal Ofset, Konya, 2004, s. 52.

¹¹⁵ Ebu Hamid el- Gazzâlî, **Parlayan Nurlar**, 1. Baskı, Hikmet Yayınları, Çev. Abdulhalık Duran, İstanbul, 2006, s. 66.

¹¹⁶ Şahin, **Gazali'ye Göre Allah'ın Varlığının Delilleri ve Estetik Delil**, s. 48.

¹¹⁷ İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l- makâl el Keşfan Minhâci'l-edille**, 3. Baskı, Hazırlayan-Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004, s. 213.

¹¹⁸ Hasan Aydın, **İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu**, 1. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2016, s. 175.

¹¹⁹ Aydın, **Din Felsefesi**, ss. 68-69.

ve yıldızların durumlarını, yeryüzündeki yaşamı elverişli kılan özellikler olarak görmektedir. Ona göre, bütün bu uygunluk tesadüfi değildir ve onun böyle olmasını irade eden biri vardır; O da Aziz ve Celil olan Allah'tır.¹²⁰

Bir amaca hizmet ettiğini düşündüğü elverişli bir nesneden yola çıkarak âlemin de aynı amaç doğrultusunda bir yaratıcı tarafından meydana getirildiği çıkarımına ulaşan İbn Rüşd'ün kullandığı analogi, kendisinden sonra teleolojik kanıtı biçimlendiren William Paley'in saat analogisiyle oldukça benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla İbn Rüşd'ün, Paley'den önce bu analogi yöntemine başvurduğunu söyleyebiliriz.

İbn Rüşd, bu açıklamalardan sonra inayet delilini iki öncül üzerinden oluşturmaktadır:

1- Âlem, insan varlığına elverişli bir biçimde vardır.

2- O halde bu uygunluk, âlemin bir amaca yönelik olarak var olmasını irade eden bir failin varlığını gerekli kılar. Çünkü bu uygunluk tesadüfle açıklanamaz.¹²¹

İbn Rüşd'ün savunduğu bir diğer delil ise ihtira¹²² delilidir. Bu delil, cansız varlıklarda hayatın teşekkül etmesinden, duyuşsal algıların, aklın ve eşyanın cevherlerinin ihtira edilmesine kadar âlemi ve içindeki tüm varlığı kapsayan kozmik bir delil niteliği taşımaktadır. İbn Rüşd ihtira delilini de iki esas üzerine kurmaktadır. Buna göre:

1- Tüm varlıklar ihtira olunmuştur yani yaratılmışlardır.

2- Yaratılan her varlık, var olmak bakımından mutlaka bir fail nedene ihtiyaç duymaktadır.¹²³

İslam felsefesinde gaye ve nizam delili, genel olarak inayet kavramı üzerinden açıklanmakta olup, bununla beraber dini referanslardan yola çıkılmaktadır.

¹²⁰ İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l- makâl el Keşfan Minhâci'l-edille**, s. 215.

¹²¹ İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l- makâl el Keşfan Minhâci'l-edille**, s. 164.

¹²² İhtira yaratmak anlamında eşi ve benzeri olmayan bir şeyi varlığa çıkarmak anlamına gelmektedir. Bkz. İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l- makâl el Keşfan Minhâci'l-edille**, s. 164.

¹²³ İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l- makâl el Keşfan Minhâci'l-edille**, ss. 163- 165.

Yalnızca âlem üzerindeki düzene değil aynı zamanda bu düzeni sağlayan yaratıcının özellikleri hakkında da bir takım bilgiler veren delil, özellikle İbn Rüşd tarafından Kur'anî delil olarak adlandırılarak, inayet ve ihtira delilleri başlığı altında sistemleştirilmiştir.

Ortaçağ Hristiyan düşüncesine geldiğimizde teleolojik kanıtın Thomas Aquinas (1225-1274) tarafından ifade edildiğini görmekteyiz. Aquinas'ın teleolojik kanıt açıklaması bilinçten yoksun varlıkların hareketinden yola çıkmakta, bu hareket bir amaca ve akıl sahibi bir varlığa dayandırılmaktadır. Aquinas'ın Tanrı'nın varlığını kanıtlamada kullandığı "Beş Yol'un beşincisi olan teleolojik argümana göre, bilinçten yoksun birtakım varlıklar, en iyi sonuca ulaşmak için bir amaç doğrultusunda hareket etmektedirler. Bu amaç, tesadüfe değil bir düzene tabidir. Bir okçunun hedefe attığı bir ok gibi bilinç yoksunu bu varlıklar da bir amaca ancak bilgi ve akıl sahibi bir varlığın yönlendirmesi ile ulaşabilirler. O takdirde tüm varlıkların amacına yön veren bilinçli bir varlık vardır; bu varlık Tanrı'dır.¹²⁴ Aquinas, "Tanrı'nın kudretiyle tüm varlıkları yarattığını ve bu yaratmanın da belli bir nizam ve intizam üzere meydana geldiğini ifade etmektedir."¹²⁵

Aristoteles'in doğa ve olayları açıklarken kullandığı nedensel ilkeler, yaratılan düzende Tanrı'ya fazla yer vermeyen düşüncesi ve düzenin doğadaki içsel nedenlerle açıklanma anlayışı, yerini 17. yüzyıldan itibaren yeni ve farklı bir doğa felsefesine bırakmıştır denilebilir. Özellikle G. Galileo (1564-1642), R. Descartes (1596-1650), R. Boyle (1627-1691), P. Gassendi (1592-1655) ve İ. Newton (1642-1727) gibi düşünür ve bilim adamları doğayı mekanik, matematik ve atomik terimlerle anlamaya ve ifade etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla buradaki perspektif doğa yasalarına daha fazla güç atfedilmesidir. Fakat Yunan felsefesi üzerine kurulmuş olan yeni atom görüşü, Tanrı'nın varlığını ait olduğu doğru yere yeniden koymak ve onu doğa yasalarının yaratıcısı ve hâkimi kılmak adına önemli bir mesafe katetmiştir. Tanrı, dışsal olarak empoze edilen yasaların sorumluluğunda kabul

¹²⁴ Muhammet Tarakçı, **St. Thomas Aquinas**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 40.

¹²⁵ Yaşar Türkbek, **İbn Sina ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi**, 1. Baskı, Elis Yayınları, Ankara, 2012, s. 111.

edilmiştir.¹²⁶ Newton fiziğinin de etkisiyle doğada amaca dayalı nedenin reddedildiği bu modern bir dünya anlayışında teologlar inorganik dünyada amaçsal nedenin yokluğunu kabul etseler de bu amacın organik dünyada var olduğunu savunmaya devam etmişlerdir.¹²⁷

Newton, kütle çekim yasasını evrendeki bütün cisimler arasında etkili olan evrensel bir kuvvet olarak saptamış ve güneş sistemindeki gezegenlerin yörüngelerindeki düzeni ve konumu¹²⁸ yaratıcının onları böylesi bir mesafeye yerleştirmiş olması ile açıklamıştır. Güneşin ve gezegenlerin günlük devinimleri Newton'a göre salt düzeneksel herhangi bir nedenden ve şanstan ziyade seçimin ve belirlenimin etkisi olan bir uyumun sonucudur.¹²⁹ Böylesi bir mekanik anlayışın hâkim olduğu dönemde teleolojik kanıt William Paley tarafından belirginleştirilerek analogi yöntemiyle ve amaca dayalı olarak izah edilmeye çalışılmıştır. Paley'in analogisine göre doğada rastladığımız bir taş hakkında farklı bir bilgiye sahip olmadığımız sürece onun doğal olarak her zaman orada bulunabileceğini varsayabiliriz. Fakat rastladığımız şey bir saat ise aynı varsayımı saat için düşünemeyiz. Çünkü Paley'e göre saati incelediğimizde birbirinden farklı parçaların bir amacı gerçekleştirmek üzere tasarlandığını ve taşla kıyaslanamayacak ölçüde karmaşık bir mekanizmaya sahip olduğunu anlarız.¹³⁰

Nicolas Fearn, Paley'in analogisini oldukça makul bulmaktadır. Onun ifadesiyle “gerçekten de, bir insan bir saatin içini açabilir ve içinde yazılı “Made in Switzerland” yazısını arayabilir, oysa cennetin markası doğal dünyada öyle kolayca görülebilen bir şey değildir”. Diğer taraftan doğada işleyen düzen en az mekanik bir yapıdaki düzen ve işleyiş kadar dikkat çekicidir ve tesadüfle açıklanamaz.

¹²⁶ Ignacio Silva, “From Extrinsic Design To Intrinsic Teleology” **European Journal of Science and Theology**, June 2019, Vol. 15, No. 3, ss. 64-65.

¹²⁷ Nicholas Capaldi, **John Stuart Mill**, 1. Baskı, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 364- 365.

¹²⁸ Paul Davies, **Tanrı ve Yeni Fizik**, 1. Baskı, Çev. Barış Gönülşen, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 27.

¹²⁹ Isaac Newton, **Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri ve Optik (Seçmeler)**, 1. Baskı, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 186-187.

¹³⁰ William Paley, **Natural Theology**, Oxford World's Classics, Ed. Matthew D. Eddy and David Knight, Oxford University Press, New York, 2006, ss. 7-8.

Dolayısıyla doğada gözlenen bu düzen, ardında Tanrı olsun ya da olmasın mutlaka bir açıklamaya ihtiyaç duymaktadır.¹³¹

Paley, saat örneği üzerinden açıkladığı düzen ve tasarımın doğada göz, bitki ya da hayvanlar gibi organize edilmiş tüm parçalar için de geçerli olacak daha kapsamlı ve belirgin tezahürlerinin olduğunu ifade etmektedir.¹³² Diğer bir analogi örneğini göz ve teleskop üzerinden veren Paley, biri doğal diğeri mekanik olan iki yapıda görme üzerine tasarlanmış detaylardan hareketle benzer bir tasarımcı fikrini sunmaktadır.¹³³

Paley'in teleolojik kanıtlaması başlangıçta doğa ile insan eserlerinin benzerliğine dayanan analogi temelinde oluşturulmaktadır. Paley, bir saatin tasarımından hareketle varsaydığı tasarımcı fikrini doğanın düzeni için de varsaymaktadır. Diğer taraftan göz ve teleskop örneğinde de benzer tasarımların benzer nedenlerden kaynaklandığını göstermeye çalışmaktadır.

Britanya'da bilimsel devrimden Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı yapıtının yayınlanmasına kadar geçen zamanda teleolojik argüman varlığını etkin bir biçimde devam ettirmiştir.¹³⁴ Charles Darwin, 1859 yılında yayınlanan *The Origin of Species (Türlerin Kökeni)* adlı yapıtta organizmaların tasarım ve çeşitliliklerini doğal sürece dayandıran ve evrildiğini gösteren birtakım açıklamalara yer vermektedir. Darwin bu süreci "değişimle türeyiş" olarak adlandırmakta ve bu anlayışa göre bugün yaşayan ve geçmişte yaşayıp tükenmiş birçok türün bu süreçte ortaya çıktığını ileri sürmektedir.¹³⁵ Bu eserin yayınlanması ile birlikte adaptasyon ilk kez dinsel olmayan akli bir açıklama olarak ortaya çıkmıştır. Darwin'den sonra canlılığın adaptasyon açıklaması akıllı tasarıma gerek duyulmayan alternatif bir yöntemle yapılmıştır.¹³⁶ Bu yöntem, canlıların devamlılığını sağlayan özelliklerinin bir

¹³¹ Nicolas Fearn, **Zeno ve Kaplumbağa**, 1. Baskı, Güncel Yayıncılık, Çev. Murat Sağlam, İstanbul, 2003, s. 43.

¹³² Paley, **Natural Theology**, s. 35.

¹³³ Paley, **Natural Theology**, s. 16.

¹³⁴ Elliot Sober, **Biyoloji Felsefesi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Çev. Gökhan Akbay, Zümrüt Alpınar, Orhan Aslan vd., Ankara, 2009, s. 79.

¹³⁵ Francisco J. Ayala, **Evrım**, 1. Baskı, Aylak Kitap, Çev. Ebru Kılıç, Ankara, 2014, ss. 6-10.

¹³⁶ Sober, **Biyoloji Felsefesi**, s. 80; Ayrıca Bkz. Nigel Warburton, **Philosophy The Basics**, Routledge Taylor&Francis Group, Newyork, 2013, s. 80.

tasarımcıdan ziyade biyolojik adaptasyonun oluşturduğu içsel bir nedene dayandırılmasıdır.

Darwin sonrası dönem, doğal seçilimin teleolojik kanıtı yok ettiğine dair bir anlayış ortaya çıkarsa da gerçekte bu iddianın, W. Paley tarafından ortaya konulan teleolojik kanıtın formuna yönelik olduğu söylenebilir. Çünkü bu formun ortaya koyduğu düşünce, şeylerin doğasına içkin olan içsel bir tasarımdan ziyade iki şey arasındaki benzerlikten yola çıkmakta ve tasarım düşüncesi dışsal olarak ilahi bir yaratıcıya dayandırılmaktadır.¹³⁷

Darwin'in açıklamaları yaratılış ve tasarım konusunda hem teolojik hem de felsefi açıdan farklı bakış açıları oluşturmuştur. Bu durum teleolojik kanıtın da sorgulanmasına ve çeşitli eleştiriler almasına neden olmuştur. Darwin öncesi teleolojik kanıtı hedef alan bir takım eleştiriler bu yeni teorinin etkisiyle birlikte kanıtı yeniden yöneltmiştir. Bu eleştirilerin kimler ve hangi unsurlar üzerinden ele alındığını görmek teleolojik kanıtın sonraki aşamalarda geçirdiği değişimi anlamamıza yardımcı olacaktır.

4. Teleolojik Kanıtı Yöneltilen Eleştiriler

Teleolojik kanıtın akla yatkın ve makul kabul edilebilen yapısı düşünce tarihinde taraftar bulduğu kadar çeşitli eleştirilere de hedef olmuştur. Özellikle teizm açısından bu kanıtlama yöntemi ile ulaşılmaya çalışılan Tanrı fikri ve ona atfedilen nitelikler bir takım filozof ve teologlarca eleştirilmiştir. Eleştiriler kimi zaman Tanrısal alanla ilgili epistemolojinin imkânsızlığı üzerinden, kimi zaman da doğada var olan düzensizlik ve kötülük gibi konular üzerinden yöneltmiştir.

Teleolojik kanıt özellikle David Hume ve Immanuel Kant (1724-1804) başta olmak üzere birçok felsefeci tarafından farklı yönlerden eleştirilmiştir. Hume, doğaya ait gözlemlenebilir olgularla insan tasarımı yapılar arasında bir analogi kurulamayacağını ifade ederken; Kant ise bu kanıtı saygı ile yaklaşmasına rağmen kanıtı rasyonel açıdan sorgulamıştır. 19. yüzyılda William Paley'in saat tasarımcısı

¹³⁷ Silva, "From Extrinsic Design To Intrinsic Teleology" **European Journal of Science and Theology**, s. 71.

ile evren ve Tanrı arasında ilişkilendirilen analogik tasarım argümanına karşı Hume ve Kant'ın eleştirilerinin yanısıra Darwin teorisi de eklenerek yöneltmiştir.¹³⁸

Kanıtı yöneltilen eleştirilerden en önemlisi filozof David Hume tarafından, onun ölümünden sonra yayınlanan *Dialogues Concerning Natural Religion (Doğal Din Üzerine Söyleşiler)* adlı eserde bulunmaktadır.¹³⁹ Hume, eleştirisine teleolojik kanıtı temel teşkil eden örneklemelerin benzerliği üzerinden yaklaşmaktadır. Ona göre ateşin yanıcılığı ve toprağın katılığı gibi tecrübe ettiğimiz ve karşılaştığımızda kuşku duyamayacağımız şeylerin birbirine tam olarak benzer örnekler göstermesi güven veren çıkarımlar yapmamızı sağlamaktadır. Fakat örneklerin benzeşmesinde küçük bir sapmanın olması bile kanıtlamanın gücünü azalmaktadır.¹⁴⁰ Kısacası Hume'e göre tecrübe ettiğimiz bir olgunun ya da nesnenin niteliği sonuç açısından güvenilir bulunmaktadır. Bu durumu tecrübe alanımıza girmeyen ve hakkında fikir sahibi olmadığımız bir konuya ya da duruma benzetme yöntemiyle tabi kılmak zayıf ve yanıltıcı bir akıl yürütmedir.

Hume, nedenlerin düzenli ve uyumlu görünmelerinin kendi içerisinde tasarımın bir kanıtı olmayacağını ifade etmektedir. Ona göre madde, düzenin kaynağını kendi içinde taşıyabilir. Maddenin kendi başına bir düzen oluşturamayacağı fikrine biz, çevremizde gördüğümüz saat gibi mekanizmaların mimarı olmadan tasarlanamayacağı fikrinden hareketle ulaşmaktayız. Bu nedenle deney, düzen fikrinin maddede değil zihinde bulunduğunu kanıtlamakta ve buradan hareketle benzer etkilerden benzer nedenlere ulaşmaktayız. Hume'e göre Tanrı ile insan arasında kurulmak istenen bu benzerlik¹⁴¹ ya da evren ve makineleri karşılaştırarak buradan bir tasarımcı fikrine ulaşmak bir yargıyı parçadan bütüne aktarmaktır. Bir yaprağın nasıl yetiştiğini bilmek, bir ağacın nasıl geliştiğine dair bilgimizin olduğunu göstermemektedir. Sonuç olarak Hume, düzenli bir evren konusunda deneyimiz olmadığı için deneyimiz olan tasarım durumlarının evrenin geneli için uygulanamayacağını ifade etmektedir.¹⁴² Diğer taraftan Hume,

¹³⁸ Caner Taslaman, **Modern Bilim Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2008, ss. 34-35.

¹³⁹ Warburton, **Philosophy The Basics**, s. 12.

¹⁴⁰ David Hume, **Din Üstüne**, 4. Baskı, İmge Kitapevi Yayınları, Çev. Mete Tunçay, Ankara, 1995, s. 152.

¹⁴¹ Hume, **Din Üstüne**, ss. 154-155.

¹⁴² Hume, **Din Üstüne**, ss. 156-159.

tanrısal zihnin tıpkı bir mimarın yapmak istediklerini zihninde biçimlendirdiği gibi bir dünya tasarımını biçimlendirdiğini varsayacak herhangi bir neden bulunmadığını söylemektedir. Hume'a göre bu durum bir çeşit antropomorfizmdir.¹⁴³

Hume, ampirik fikirli bir filozof olmasına rağmen doğa tecrübemizden hareketle bir Tanrı kanıtlamasını yetersiz bulmaktadır. Çünkü ona göre zihnimiz bütün evreni kavrayacak bir yetkinlikte değildir. David Hume ile ilgili dikkat çekilecek bir diğer nokta ise onun Tanrı'nın varlığı konusundaki düşünceleridir. O, sağduyu sahibi hiç kimsenin böylesine kesin ve doğruluğu apaçık bir hakikate karşı kuşku duyamayacağını belirterek sorunun Tanrı'nın varlığından kaynaklanmadığını, bu sorunun onun doğasına ilişkin olan fikirlerden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁴⁴ David Hume, tüm eleştirilerine rağmen teleolojik kanıtın en dikkatsiz ve aptal birisinin dahi maksat, niyet ve tasarım açısından gözüne çarpacak bir açıklıkta olduğunu itiraf etmektedir. Ona göre doğada hiçbir oluşum boş değildir ve dinsel bir endişe taşımayan bir anatomici dahi ondaki amaç ve anlamı bulmadan bir doyuma ulaşamayacaktır.¹⁴⁵

David Hume'dan sonra teleolojik delile en önemli eleştiriler, Darwin teorisinden sonra ortaya çıkmıştır. Birçok düşünürün kanaati, evrim teorisinin teleolojik kanıtın geleneksel formlarını özellikle de canlı organizmaların çevreye uyumu üzerine kurulmuş olanlarını yıktığı yönündedir.¹⁴⁶ Evrim teorisinin üç temel faktörü şu şekilde açıklanabilir;

- 1- Genetiğin mutasyon ya da kopyalama yoluyla rastgele değişimi
- 2- Rekabete dayalı doğal seçim
- 3- Doğal seçimdeki avantajlı yapıların genetik yolla yavrulara aktarılması

Biyolojik evrime göre bu üç faktör uzun dönemler sonrası karmaşık ve gelişmiş organizmalar üretebilir. Bu nedenle Darwin teorisinde organizmaların

¹⁴³ Hume, **Din Üstüne**, s. 169.

¹⁴⁴ Hume, **Din Üstüne**, s. 148.

¹⁴⁵ Hume, **Din Üstüne**, s. 226.

¹⁴⁶ Alpyağıl, **Evrime ve Tasarım**, s. 88.

ortaya çıkışı bir teleoloji veya akıllı tasarımcıya başvurmaksızın bilinçsiz bir süreçle açıklanabilir.¹⁴⁷

Darwin, *Türlerin Kökeni* adlı eserinde “Çok sayıda, ardışık ve küçük değişikliklerle oluşamayacak bileşik bir organın varlığı gösterilebilseydi, teorim kesinlikle çökerdi. Ancak böyle bir durum göremiyorum”¹⁴⁸ diyerek türlerin oluşumunda geçişsel aşamalara vurgu yapmaktadır. William Paley’in daha önce ifade ettiğimiz gibi göz gibi bir organın görme üzerine tasarlanmış detayları barındırması ve bu amacı yerine getirdiği düşüncesi Darwinci teoride reddedilmektedir.

Darwin’e göre göz, eksik ve basit bir yapıdan aşamalar ve kalıtım yoluyla yetkin ve karmaşık bir yapıya ulaşmıştır.¹⁴⁹ Diğer taraftan Darwin, göz ile teleskop arasında kurulan analogiyi eleştirmektedir. Ona göre teleskop insan zekâsı ve tasarımıyla uzun çabalar sonucu oluşturulmuştur ve biz bunu bildiğimiz için buradan hareketle gözün de buna benzer bir oluşum geçirdiği düşüncesine ulaşmaktayız. Darwin bu noktada yaratıcının insana benzeyen mantıksal yetilerle hareket ettiğini varsaymaya hakkımızın olmadığını ifade etmektedir.¹⁵⁰

Teleolojik kanıtlamanın mantığına bakıldığında doğadaki oluşumların sonuçları bir amaç ve nedene dayandırılmaktadır. Bu neden, doğanın kendi içerisinde değil doğanın dışına çıkılarak aşkın bir varlığa dayandırılır ki bu varlık düzenleyen, yaratan, biçim veren, akıl ve bilgi sahibi yaratıcıdır. Fakat oluşumlar Darwin teorisinde olduğu gibi kendi içerisinde doğal, ardışık, tesadüfi ve bilinç içermeyen süreçlere dayandırıldığında mekanist bir açıklamaya dönüşmektedir. Bu nedenle Darwin teorisi oluşumun nasıl olduğuyla ilgiliyken teleolojik açıklama ise bu oluşumun nedeni hakkında mantık yürütmektedir.

Teleolojik kanıtı eleştiren bir başka düşünür ise Kant olmuştur. Kant, Tanrı’nın varlığının kanıtlanmasında kullanılan delilleri türetildikleri alanlara göre üçe ayırmaktadır. Bunların ilki evrenin nihai varlığını deneyimden türetmeyi

¹⁴⁷ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, s. 95.

¹⁴⁸ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, 2. Baskı, Çev. Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara, 1976, s. 216.

¹⁴⁹ Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 212.

¹⁵⁰ Darwin, *Türlerin Kökeni*, ss. 215-216.

düşünen kanıtlardır ve kozmo-teoloji olarak adlandırılmaktadır. İkincisi herhangi bir deneyime başvurmaksızın sadece kavramlar yolu ile Tanrı'yı bilebileceğini düşünen kanıtlardır ki, Kant bunlara onto-teoloji adını vermektedir. Son olarak yaratıcının varlığı ve nitelikleri evrendeki yapı, düzen ve birlikten çıkarılır ki bu alanın iki temel nedenselliği doğa ve özgürlüktür. Bu alanı doğal teoloji olarak adlandıran Kant'a göre bu iki nedensellikte düzen ve birlik ya tamamen doğal ya da ahlaki olarak ele alınmaktadır. İlk durum fiziksel teoloji diğeri ise ahlaksal teolojidir.¹⁵¹

Kant'a göre ahlaksal ilkeler temel alınmadan salt aklın gerek a priori gerekse doğadan hareketle Tanrı'yı kanıtlama çabaları sonuç vermeyecektir. Çünkü akıl, tecrübemize konu olan içkin kullanımlar için uygundur fakat en yüksek varlığın bilgisi için aşkın bir kullanım gereklidir ve bu aklın yetilerini aşmaktadır. Kant, tecrübe alanımıza konu olan doğada nedensellik ilkesinden hareketle deneyim ötesi bir alana sıçrama yapılacak olsa bile bu durumun bizi tanrısal alana ait herhangi bir kavrama ulaştırmayacağını ifade eder. Çünkü deneyim bize yine de nedenlerin en büyüğünü sunmayacaktır.¹⁵² Kant'a göre Tanrı, duyulur âlemin sınırları içerisinde yer almadığından dolayı akıl onun varlığını kanıtlamaya yeterli gelmemektedir. Dolayısıyla Kant'a göre, Tanrı'nın varlığına olan inanç, aklın değil, imanın konusu olmaktadır.¹⁵³

Bu açıklamalar doğrultusunda Kant, fiziko-teolojik kanıt olarak adlandırdığı teleolojik kanıtın, evrenin nihai varlığına ilişkin belirli bir tanımlama yapamayacağını, Tanrı'nın bilgisini ve teolojinin temelini oluşturmaya yetmeyeceğini ifade etmektedir. Kant, teleolojik kanıt ile ilgili onun sezgisel açıdan diğer kanıtlara (eğer varsa) bir destek sağlayabileceğinden fakat tek başına ele alındığında Tanrı'nın varlığı için bir kanıt iddiasından uzak olduğundan bahsetmekte, sadece zihne bu anlamda doğru ve doğal bir yön verdiğini ifade etmektedir.¹⁵⁴

Kant da David Hume gibi teleolojik kanıtı eleştirmiş olsa da ondan saygıyla bahseden ifadeler kullanmaktadır. Teleolojik kanıtı “en eski, en açık ve sağduyuya en

¹⁵¹ Immanuel Kant, **Arı Usun Eleştirisi**, 1. Baskı, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 1993, ss. 304-305.

¹⁵² Kant, **Arı Usun Eleştirisi**, s. 306.

¹⁵³ Aydın, **Din felsefesi**, s. 76.

¹⁵⁴ Kant, **Arı Usun Eleştirisi**, ss. 300-306.

yakın kanıt” olarak tanımlayan Kant’a göre bu kanıt bizi doğayı incelemeye yönelterek doğrudan fark edemediğimiz birtakım maksatların varlığını hissettirerek doğaya aşkın tikel bir birliğin öncülüğünde bilgimizi derinleştirmektedir. Böylece Tanrı’ya olan inanca karşı kayıtsız kalınamaz bir ikna gücü sunmaktadır.¹⁵⁵

Kant’ın çağdaşlarından olan P. H. T. d’Holbach (1723-1789) düzen ve amaçtan hareket eden teleolojik yönelimli evreni insana göre bir bakış açısı olan ve onun dışındaki evren için anlam ifade etmeyen insan ürünü kavramlar olarak görmektedir. Tasarım görüşünü savunanların sıklıkla kullandığı çölde saat bulan insan örneğini eleştiren d’Holbach, insan ürünü nesnelere karşılaştırma yoluyla evrenden bir amaçsallık çıkarılamayacağını ifade etmektedir. Ona göre bir varlık için düzen gibi görünen şey bir diğeri için düzensizliktir.¹⁵⁶ d’Holbach, bu konudaki düşüncelerini doğuda bir kutsal adam hikâyesiyle anlatmaktadır:

“Su içen, hurma yiyen ve çöldeki bir vahanın güzelliği üzerine düşünen adam haykırır: Allah’ım! İnsan evlatlarına ne de cömertsin! Fakat Mekke’ye doğru ilerlerken savaş meydanındaki cesetleri kemiren bir kurt görür ve bilgeliğinin gücüyle kurdun ne dediğini anlar. Kurt Tanrı’ya seslenir: Yarattıklarına göz kulak olan yüce takdirin sayesinde, ırkımızın bu yok edicileri birbirlerinin gırtlaklarını kesiyor ve bize ihtişamlı bir yemek sunuyorlar. Allah’ım! Kurtların evlatlarına ne de cömertsin!”

d’Holbach insanın evreni kendi amaçları için yaratıldığına inanması ve doğadaki güçler yoluyla elde ettiği yemeğe karşılık Allaha şükredecek ne kadar nedeni varsa kurdun da bir o kadar nedeni olduğunu ifade ederek teleolojinin, evreni kavrama hususunda herhangi bir katkı sunmadığını belirtir.¹⁵⁷

Bir başka Alman filozof Hegel (1770-1831)’de teleolojik kanıtın izahını yetersiz bulmaktadır. Ona göre kanıt, salt dışsal amaca uygunluğu hedeflediği için saygınlığını yitirmiştir. İnsanın kendi yaşamı için sınırsız şeye ihtiyaç duyduğunu ve temel amaçları tatmin edecek araçları var edenin de Tanrı olduğunu belirten Hegel,

¹⁵⁵ Kant, **Arı Usun Eleştirisi**, s. 301; Ayrıca Bkz. Aydın, **Din Felsefesi**, s. 75.

¹⁵⁶ Paul N. Siegel, **Dünya Dinleri ve İktidar**, 1. Baskı, Çev. Selin Dingiloğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, ss. 45-46.

¹⁵⁷ Siegel, **Dünya Dinleri ve İktidar**, ss. 46-47.

böylesi bir değerlendirmenin Tanrı'nın doğasına layık olmadığını ifade ederek şunları söylemektedir:

“... amaçlar bölünüp ayrıldığında kendileri için anlamsız ve bizim saygı duymadığımız bir şeye dönüşürler ki onları Tanrı'nın iradesi ve hikmetinin dolayimsız nesnelere gibi tasavvur edemeyiz. Böylece önemsiz bir şeye dönüşen bu düşünce tarzı Goethe'nin bir epigramında özetlenir; orada yaratıcı bir içki şişesi ve tıpayı sahip olma maksadıyla bir mantar ağacı yarattığı için methedilir.¹⁵⁸

Hegel'de amaç düşüncesi varlıkların kendi ihtiyaçlarını tatmin etmeye yönelik sadece âlem içerisinde kalan bir amaç olmayıp “mutlak amaca” yöneliktir. Nitekim Naim Şahin'in de ifade ettiği gibi Hegel'e göre dünya, içinde barındırdığı canlı ve cansız varlıklarla bir uyum ve münasebet halindedir. Fakat bu düzen ve ilişki doğa sınırlarını aşarak mutlak amaca doğru yol alan bir düzen ve ilişkidir.¹⁵⁹

Teleolojik kanıtı yönelik eleştirilerde genel olarak öne çıkan konunun, hakkında bilgi sahibi olmadığımız tanrısal alanla, kendi dünyamız arasında benzetmeye dayalı bir ilişki kurmak suretiyle düzen ve amaç fikri oluşturma çabası üzerine olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımı zorlama olarak gören Hume, Darwin ve d'Holbach gibi düşünürlerin eleştirilerinin hedefinin teleolojik kanıtın analogik formuna yönelik olduğu söylenebilir.

"Teleolojik kanıtın ele aldığı âlemdeki düzen ve maksat gibi temel unsurlarına kayıtsız kalınmaz" biçimindeki ifadelerine de rastladığımız bu düşünürlerin esas eleştirilerinin teleolojinin kanıt olarak sunulma iddiasına karşı olduğu görülmektedir. Özellikle Hume ve Darwin'in eleştirileri âlemdeki düzenin Tanrı'nın varlığını kanıtlama konusunda yeterli bir neden oluşturmadığı yönündedir. Evrim teorisinin organizmalardaki düzenliliği âlemin dışındaki bir amaca başvurmadan kendi içerisindeki gerekçeli nedenlerle açıklamasının teleolojik açıklama konusuna alternatif bir yaklaşım getirdiği söylenebilir. Teleolojik kanıtı yönelen olumsuz yaklaşımlar teizm açısından kanıtın analogik formundan daha farklı

¹⁵⁸ G. W. F. Hegel, **Din Felsefesi Dersleri**, 1. Baskı, Çev. Doğan Naci Kadioğlu, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 183.

¹⁵⁹ Bkz. Naim Şahin, **Hegel'in Tanrısı**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s. 98.

bir açıklanma biçimine gereksinim duymuştur. Bu gereklilik 20. yüzyılda Frederick Robert Tennant ile karşılık bulacaktır.

Teleolojik kanıtın geleneksel yaklaşımı, genel olarak dış dünyanın sınırlı alan ya da türlerdeki düzen ve tasarım örneklerinden yola çıkmaktaydı. Platon'la beraber gök cisimlerinin düzenli hareketliliğine vurgu yapılırken, Aristoteles'te ise tabiatın organik düzenliliği ele alınmaktaydı. Thomas Aquinas'ın düşüncesinde bilinçsiz varlıklardaki amaç fikri, teleolojinin konusu olurken; William Paley mekanik araçlarla ya da göz gibi insan organlarıyla doğa arasında bir analogi kurarak ürettiği tasarım örneklerine yer vermektedir. Tennant ise düzen ve uyumun, evrenin bütün alanlarında mevcut olduğu anlayışından yola çıkan bir teleoloji geliştirmektedir. Bir sonraki bölümümüzde Tennant'ın daha geniş bir zemin üzerinde açıklamaya çalıştığı teleolojik kanıt savunusunu ele alacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

TENNANT'TA KOZMİK TELEOLOJİNİN ARGÜMANLARI VE TELEOLOJİK KANITLAMA

Tennant'ın teleolojik kanıtlaması, daha geniş bir tasarım fikri elde etmeye yönelik oluşturulmuş ve “Kozmik Teleoloji” olarak adlandırılan gerekçeli temeller üzerine kurulmuştur. Doğayı ve ondaki yapıyı ikna edici bulan Tennant, öncesinde bu yapıdaki uyumu ortaya koymakta sonrasında ise bu uyumun nihai amacı olarak Tanrı'nın varlığının makul olabileceği düşüncesini oluşturmak istemektedir. O halde, Tennant'ın dünyayı bilme ve anlama noktasında kapsamlı bir teleolojik veriye imkân tanıyan alan ya da türlere ait argümanların neler olduğuna, Tennant'ın teleolojik kanıtlamasında bu argümanların nasıl temellendirildiğine ve savunulduğuna geçebiliriz. Bu bağlamda yer vereceğimiz teleolojik argümanlar, adaptasyon veya uyuma dayalı olanlar ile amaçsal argümanlar olmak üzere iki kısımda ele alınacaktır.

1. ADAPTASYONA DAYALI TELEOLOJİK ARGÜMANLAR

Teleolojik kanıt Darwin'in doğal seçim teorisine kadar Tanrı'nın varlığı problemine oldukça etkili bir çözüm getirirse de benzetmeci bir anlayıştan yola çıkan kanıtın yöntemi özellikle Darwin'in aşamalı adaptasyon açıklaması sonrasında etkisiz kalmıştır. Organizmalardaki tasarım konusuna farklı bir açıklama sunan Darwin teorisi ile birlikte teizmin savunduğu yaratılış inancını da tartışılır hale gelmiştir. Bu doğrultuda Tennant, teleolojik kanıtı canlı organizmalardaki adaptasyon, düzen, uyum ve amacı da ifade edecek bir biçimde ampirik bir temelde ele almıştır. O, böylelikle hem kanıtın etkisizleştirilen analogik yöntemini ampirik biçime dönüştürmüş hem de Darwin'in aşamalılık teorisinin yaratılışa ve tasarıma engel olamayacağını göstermeye çalışmıştır. Uyumluluk veya adaptasyon temelinde ele alacağımız ilk başlık insan düşüncesi ve dış dünya arasındaki ilişki ve uyum konusudur.

1.1. Düşüncenin Dış Dünya ile Olan Uyum

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özellik akıl sahibi ve düşünebilen bir varlık olmasıdır. İnsanın hayatını idame ettirebilmesi, temel ihtiyaçlarını karşılaması, zorluklara ve engellere direnebilmesi, gelişmesi, ilerlermesi ve üretmesi gibi yaşamının bütünlüğünü kapsayan pek çok şeyin temelinde akıl ve düşüncenin olduğunu söyleyebiliriz. Düşüncenin oluşumunda ise dış dünyanın önemli bir unsur olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Tennant da kozmik teleolojinin ilk basamağını insan düşüncesi ve dış dünya arasındaki uyum üzerinden ele almaktadır. Acaba Tennant'a göre dış dünya ile insan arasında nasıl bir ilişki kurulmaktadır?

Tennant, doğanın ilkel bir insanın ihtiyaçlarını karşılamasında, yeteneğini ortaya koymasında, ihtirasını ya da ilişkilerini kazanmasında epistemolojik bir katkısı olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁰ Bununla birlikte erken dönem insan düşüncesinin evren anlayışının şekillenmesine bakıldığında animizm, rüya imgeleri ve mitlerle birlikte doğa efsaneleri gibi pek çok unsurun etkili olduğu Tennant tarafından dile getirilmektedir. Dolayısıyla Tennant'a göre ilkel insan bilinmeyen doğayı ancak yine kendisi, iradesi, tutkusu, çıkarları ve deneyimi ile kısacası onunla olan etkileşimi ile açıklamaktadır.¹⁶¹ Doğanın insan yaşamında en başından beri gerek bilgi edinmede gerekse ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir unsur olduğu açıktır. Her ne kadar ilkel insan düşüncesinde doğa, bilinenin dışında bir anlayışla açıklansa da geçmişten günümüze insanın doğayla iç içe olduğu bilinmektedir.

Peki, dış dünya ile insan düşüncesi nasıl bir uygunluk oluşturmaktadır? İnsan zihni dış dünyayı nasıl algılamakta ya da kavramaktadır?

Dış dünyayı anlamada bütünlükçü bir idrak etmeden bahseden Teoman Duralı'nın ifadesine göre, bütünsel idrak ister dar isterse geniş bir alanla ilgili olsun nihayetinde her durumda farklı unsurların oluşturduğu bütünlükler olarak zihinde biçimlenirler. Biz dünyayı başka türlü görememekteyiz ve onu daha en baştan

¹⁶⁰ Frederick R. Tennant, **The Origin and Propagation of Sin**, Second Edition, Cambridge at the University Press, 1906, s. 145.

¹⁶¹ Frederick R. Tennant, **The Sources of The Doctrines of The Fall and Original Sin**, Cambridge At The University Press, Cambridge, 1903, s. 84.

düzenlenmiş bir kozmos olarak görme eğilimindeyiz. Çünkü kaos, karışıklık, kargaşa ve parça durumlar anlaşılabilir ve dolayısıyla anlamlandırılmazlar. Anlayamadığımız ve anlamlandıramadığımızı da bilemeyiz. Bu noktada Duralı, bilen varlıklar olarak bizim için unsurların zamana ve mekâna rastgele serpilmiş olamayacağını ifade etmektedir.¹⁶²

Tennant da doğa ve bilgi arasındaki ilişkiye dikkatimizi çekerken bilimi mümkün kılan insan düşüncesi ile dış dünya arasında bir uygunluk olduğundan bahsetmektedir. Ona göre dünyanın az ya da çok anlaşılabilir bir yapıda olması teleolojik muhakemeye ve Tanrı'nın varlığı için epistemolojik argümanlara katkı sağlamaktadır. Esasen dünya, benzer olayların asla gerçekleşmediği ya da tekrar etmediği, evrenselliklere yer vermeyen, sabit ilişkilerin olmadığı, kararlılık bağ sunmayan, gerçek kategorilerin dayanak noktası bulamadığı, belirli bir kaos da üretebilirdi.¹⁶³ Kaosun baskın olduğu bir sistem belirsizlik, bilinmezlik ve düzensizlik sergileyeceği için bu sistemde geleceğe dair herhangi bir tahmin ve öngörü yapılamayacağı gibi bilimden de söz edilemeyecektir.

Tennant, düşünce ve dış dünya arasındaki uygunluğa, kendisinden önce Descartes'in de başvurduğunu söylemektedir. Fakat Descartes'in kendisine mucize gibi görünen bu uygunluk üzerinden gereksiz bir şekilde kendi varsayımları ve akıl yürütmeleriyle Tanrı'yı ispat etmeye çalıştığını ifade ederek onu şu sözlerle eleştirir.

“Eğer bir öznenin fikirleri Descartes'in iddia ettiği gibi algılardan ve dış nesnelere bağımsız olsaydı, bu durumda her bir sınıf diğerinden bağımsız kapalı bir sistem oluştururdu ki, ancak bu durumda iki sistem arasındaki ayrıntılı uygunluğu açıklamak için ilahi bir vasıtaya ihtiyaç duyulabilirdi. Diğer taraftan nesnelere ilgili birincil fikirlerimiz şeffaflıktan yoksun nesnelere görüntüsü ise bu durumda sadece soyutlanmış nesnelere başvurulmaktadır.”¹⁶⁴

Descartes'e göre dış dünyaya ait fikirlerimiz nesnenin kendisinden değil sahip olduğumuz fikirlerden gelir. Bir başka deyişle bu fikirlerin kaynağı Tanrı'dır

¹⁶² Teoman Duralı, **Biyoloji Felsefesi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992, s. 207.

¹⁶³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 81-82.

¹⁶⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 82.

ve biz bu fikirler aracılığıyla dış dünyayı tanımaktayız. Ona göre, dış dünya yanıltıcıdır ve doğru bilgiye fikirlerimizle ulaşırız. Dolayısıyla Descartes'te bilginin kaynağının nesne değil fikirler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Diğer taraftan Descartes, temelde olguların mekânsal ve fiziksel varlıklarını dikkate alırken onların renk, koku ve ses gibi niteliklerini öznel olarak kabul etmekte ve doğa araştırmalarında ikincil duyu özellikleri olarak tanımlanan bu nitelikleri nesnel olarak gerçek kabul etmediği için yok saymaktadır.¹⁶⁶ Tennant ise nesneye ait bu özelliklerin kısmen duyu ve algı ile kavrandığını belirtmekte ve onları nesnel kabul etmektedir. Örneğin o, bir gülün kırmızılığının kendi içinde öznel olmadığını düşünmekte, onun duyu ve algılarımıza açık olarak bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre zihinden bağımsız madde fikri anlamsızdır. O, dünyanın duyu ve anlayışımızla kavrandığını ve bu özelliklerimizin gerçeği oluşturma noktasında zihinsel faaliyetlerimizle iş birliği içerisinde olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷ Tennant, dünyayı anlama konusuna insan deneyimi ile başlanması gerektiğini düşünür. Onun amprisizmi, özne ve nesne düalizmi ile karakterize edilen bir epistemoloji ortaya çıkarır.¹⁶⁸

Tennant gibi ampirik fikirli bir teolog için Descartes'in düşüncelerini kabul etmek pek mümkün görünmemektedir. Ona göre, bilimde olduğu gibi genel ve gelişmiş fikirlerin bileşenleri, düşüncenin dışındaki şeyler tarafından belirlenip kontrol edilmemelidir. Salt akıl, düşüncüyü ortaya koymak için düşüncelerin nasıl birbirine bağlanması gerektiğine karar verme gücüne sahip olabilir. Bununla birlikte salt bilimlerde olduğu gibi gerçeklikte karşılığı bilinemeyen sınırsız düşünce formları da oluşturabilir. Fakat aynı akıl herhangi bir salt bilimin ilkelerini belirlemede ve taleplerini karşılamada yetersizdir.¹⁶⁹

Gerçekten bilimin açıklamaları Tennant'ın ifade ettiği gibi gerçekte karşılığı olmayan salt akıl ile oluşturulan düşünce formları mıdır? Bilimin dış dünyaya ait

¹⁶⁵ Afşar Timuçin, **Descartes Felsefesine Giriş**, 3. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2004, s. 96.

¹⁶⁶ Karl Jaspers, **Descartes ve Felsefe**, 2. Baskı, İlya Yayınları, Çev. Akın Kanat, İzmir, 2013, s. 75.

¹⁶⁷ Tennant, "The Being of God in The Light of Physical Science", **Essays on Some Theological Questions of The Day**, s. 86.

¹⁶⁸ Garland Knott, "Personhood: F. R. Tennant and Peter Bertocci in the Light of Contemporary Physics" **The Personalist Forum**, Vol. 8, No. 2, Published by: University of Illinois Press on behalf of the Society for the Advancement of American Philosophy, 1992, s. 215.

¹⁶⁹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 82.

verileri onun gerçek yapısını ortaya koymakta mıdır? Yoksa ondan bağımsız soyut fikirlerden mi oluşmaktadır? Dünyamıza ait düzen konusunda bilimin sunduğu açıklamalar onun gerçek ve bütünsel yapısını açıklamakta mıdır? Tennant, bilimin dünya düzeni konusundaki anlayışını nasıl yorumlamaktadır? Bilimin dünya düzenine ait anlayışı ve açıklaması onun teistik yaklaşımında teleolojik olarak değerlendirilebilir mi? Bu sorulara Tennant'ın düşünceleri doğrultusunda cevaplar vereceğiz.

Tennant'ın ifadesine göre bilim, doğanın bilinebilmesi için onun tekdüze olması gerektiğini varsaymaktadır. Çünkü doğa tek biçimli olarak görüldüğünden dolayı bilimsel olarak bilinebilir olmasının belki de tek nedeni budur.¹⁷⁰ Evrenin kendi içerisinde yaşamı sağlayan, hareketli ve sonsuz bir bütün olduğu göz önünde bulundurulursa bu hareket olumluyu içerdiği gibi olumsuzu da içeren çelişik bir olgudur.¹⁷¹ Bu nedenle bilimin ortaya koyabileceği düzenli evren açıklaması onun sahip olduğu imkânı aşmaktadır.¹⁷² Tennant'a göre olasılık her zaman vardır ve olmalıdır. Olasılık yaşamın rehberidir. Bunu insan yaşamı için de gerekli gören filozof, hayata dair bir olasılık ve tahmin olmadan, düzenlilik, sağduyu, tecrübe, kasıtlı amaçların peşinden koşma, alışkanlık edinme, karakter ve ilerleme gösterme, kültür sergileme gibi birçok konuda rasyonel ve ahlaki bir yaşamdan bahsedilemez.¹⁷³ Fakat Tennant'ın bahsettiği olasılık, teolojik ya da metafizik alan sözkonusu olduğunda farklı bir anlam içermektedir. Bu kavram mantıksal ya da nesnel bir kesinlik değil, psikolojik olarak iyimser bir umut, beklenti veya öznel bir inandırıcılık anlamına gelmektedir. Olasılık, Tennant için metafiziksel olarak görülmeyen ve doğrulanamayan ile ilgili bir varsayımdır. Tennant bu noktada hem

---

¹⁷⁰ Frederick R. Tennant, "The Problem of Pain and Suffering", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, Cambridge University Press, Cambridge, 1916, s. 101.

¹⁷¹ Alan Woods, Ted Grand, **Aklın İsyanı**, 3. Baskı, Tarih Bilinci Yayınları, Çev. Ömer Gemici, Ufuk Demirsoy, 2000, s. 174.

¹⁷² Taylan, **Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu**, s. 71.

¹⁷³ Tennant, "The Problem of Pain and Suffering", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of Views**, s. 101-102.

bilimi hem de dini inancı temelde umulan şeylerin doğrulanması, görülmeyen şeylerin pragmatik kanıtı olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁴

Diğer taraftan Tennant için doğanın düzenliliği sadece bilimin verilerine ve anlayışına indirgenemez. Daha doğrusu doğanın ortaya çıkardığı düzen tek bir zihin tarafından yönetilemez. Eğer öyle olmuş olsaydı teizmin kanıtlanmasına da pek gerek kalmayabilirdi. Nihayetinde zihinler çeşitli türlerden düzen üretmektedir ve bir zihnin doğayı yöneten bir yaratıcıyı öne sürerek dünya düzeninin bir açıklamasını araması mantıksızlık değildir. Tennant için böylesi bir girişim dünyanın uyumluluğunu ve rasyonel varlıklar için olan anlamını, dayanaksız bir takım tesadüflerle açıklamaktan daha makuldür.¹⁷⁵ Tennant, düzen açıklama konusunda bilimi tek alternatif olarak kabul etmemektedir. Anladığımız kadarıyla o, doğadaki düzenliliğe farklı bir açıklama unsuru olarak teolojik açıklamayı önermektedir.

Tennant'a göre bilimin açıkladığı düzenin teleolojiye işaret edip etmeyeceği konusunda mantıklı bir karar verme yönteminden bahsedilemez. Çünkü dünyamız ile ilgili elde edilen mantıksal ve matematiksel düzen, kendi kendine yeten varoluşlardaki şansı ya da bir tasarımcıyı veya bir yaratıcıdaki maksatlılığı ifade etse de bu türden düzenlerin her zaman tasarımdan kaynaklandığını ve teleolojik olduğunu bilmenin bir yolu yoktur. Hatta Tennant'ın ifadesiyle çoğu kez bunlar insan düşüncesine ait tasarımdan kaynaklanmaktadır. Tennant, bu durumun nedenini verilerin antropik kategoriler yoluyla oluşturulan yorumlayıcı bilgi türlerine, numaralandırılarak sıralanmış olmalarına ya da mantık dışı yorumlara bağlamaktadır.¹⁷⁶ Doğanın yasaya uygunluğu olarak bahsedilen gerçek fiziozofa göre belirli olaylar ile diğerleri arasındaki sıranın ve eşzamanlılığın düzenliliğidir. Bu ardısallık ve eşzamanlılık ya da nedensel türden açıklamalar gerçek ve nesnel olmasına karşın antropik açıklamadan yoksundur. Tennant'a göre doğa olaylarına ait yasalara yüklenen anlamlar nihayetinde insan tarafından tasarlanmış semboller ya da kavramların formüle edilmesidir. Bir gerçekliğe sahip olsalar da soyut bir ilişki bağı

¹⁷⁴ Tennant, **Miracle its Philosophical Presuppositions**, s. 21.

¹⁷⁵ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 52.

¹⁷⁶ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 83.

sunan bu ifadeler Tennant açısından dünyanın kısmen açıklandığı teleolojik araçlardır.¹⁷⁷

Düşünce ve dış dünyanın uyumluluğu konusunda Tennant'ın buraya kadar verdiğimiz ifadelerini özetlemek gerekirse; mevcut dünya, düzenlilik konusunda anlaşılır ve kararlı bir sistem üretmektedir. Bu kararlılık insan düşüncesi ile de uyumludur. Çünkü yaşam döngüsü devam etmekte, bu döngüde insan, öngörü ve taleplerine karşılık bulmaktadır. Bununla birlikte Tennant'ta düşünce, dış dünyadan bağımsız değildir. Onun düşünce ve dış dünya arasındaki uyum anlayışı, mantıksal ve matematiksel zorunluluk gerektiren bir açıklama olmadığı gibi salt akla indirgenmiş de değildir. Fakat düzen ya da uyum konusunun her zihin için ortak ve geçerli bir algı olup olmadığı tartışılabilir. Tennant'ın düşüncesine göre zihin dış dünyadan bağımsız fikirler üretememektedir. Kaldı ki bu yönüyle Descartes'i de eleştirmektedir. Bu durumda zihin kendinden bir düzen fikrine sahip değildir. O takdirde düzen fikri bize dış dünyaya ait tecrübemizden gelmektedir. Başka bir deyişle dış dünya düzen algısının belirleyicisi olmaktadır. Diğer taraftan doğadaki sistemin ortaya çıkardığı kararlılığa göre neyin düzen neyin düzensizlik olduğunu biz tanımlamakta ve belirlemekteyiz. Kendi taleplerimize ve beklentilerimize karşılık bulduklarımıza düzen, tersi durumlara kaos demekteyiz. Neden-sonuç ilişkisinin tam olarak kurulamadığı ya da bu ilişkinin bilinemediği durumlarda bir düzensizlik görülse de bu görünüm yanıltıcı olabilmektedir. Kimi zaman düzensizlik olarak tanımladıklarımızın kendi içinde bir düzen ya da tersi durumların bir düzensizlik olup olmadıklarını bilememekteyiz. Bu durum düzen fikrini göreceli hale getirmektedir. Yine de teolojik ve teleolojik bağlamda düşünüldüğünde Tanrı'nın amacının somutlaşmış bir göstergesi olarak düşünülen âlemdeki düzen ya da uyum fikrinin, dünyanın anlam ve anlaşılabilirliği konusunda farklı bir bakış açısı ortaya koyduğu söylenebilir. Teleolojinin ilk basamağını düşünce ve dış dünya arasındaki uyumdan başlatan Tennant bir sonraki adımda ise insan zihni gibi bir bilince sahip olmayan varlıkların çevreleri ile olan uyumunu ele almaktadır.

---

¹⁷⁷ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 3.

1.2. Organizmaların Dış Çevre ile Olan Adaptasyonu

Tennant'ın teleolojik kanıt savunusunun bir diğer konusu biyolojik ya da mekanik açıdan uyum gösteren organizmaların bilinçten yoksun olarak gerçekleştirdikleri oluşumlardır. Özellikle Darwin'in doğal seleksiyon düşüncesi etrafında konuyu ele alan Tennant, organizmalardaki aşamalı adaptasyonun dış tasarımın yokluğuna bir kanıt olmadığını aksine bu yapıların ortaya çıkması için gerekli koşulların sağlanmasında tasarımın var olabileceğini göstermeye çalışmaktadır. Bunun için öncelikle organizmalardaki yapı ve davranışları ele alan filozof sonrasında evrim düşüncesi karşısındaki konumunu geliştirerek teleolojik ve teistik bir bakış açısı ortaya koymaktadır.

Tennant'a göre, organik dünyada açığa çıkan adaptasyon bilim tarafından nedensellik açısından tartışılmaktadır. Her ne kadar maddenin davranışı, en az eylem, en kısa yol ve kinetik enerjinin yayılması gibi açılardan tanımlanabiliyor olsa da maddenin kendi başına organizma gibi sistemlere dönüşemeyeceği bilinmektedir. Özel bilimler organik âlemde bir bütün olarak psikolojik ya da farklı bir davranış ortaya çıktığında buradaki adaptasyonu açıklama konusunda dışsal veya kozmik teleolojiye başvurmayı gereksiz görmektedirler.¹⁷⁸ Anladığımız kadarıyla Tennant bu noktada fizik ve biyoloji gibi bilimlerin organik yaşamdaki adaptasyon konusunda mekanik ve natüralist anlayışların dışına çıkamadıklarını ifade etmektedir. Fakat Tennant'ın genel manada bilim üzerinden yaptığı eleştirinin asıl hedefi Darwin'in doğal seleksiyonudur. Tennant'ın bu konudaki düşüncelerine yer vermeden önce şunu açıkça ifade etmek gerekirse Tennant evrim teorisine karşı çıkan bir teolog değildir.

Evrim teorisi ve biyolojik gelişime dair Darwin'in düşüncelerinin teoloji ile aykırılık oluşturmadığını, Tanrı iradesinin evrimsel aşamayla doğada tezahür ettiği bir yaratmanın gerçekleşebileceğini düşünen bilim adamları da olmuştur ki Tennant bunlardan birisidir.¹⁷⁹ Onun amacı evrime rağmen ya da onunla birlikte tasarımın var

¹⁷⁸ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 83-84.

¹⁷⁹ Bkz. Aydın Topaloğlu, "Ateizm" **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 1, Ed. Ahmet Cevizci, Etik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 690.

olduğunu gösterebilmektir. Peki, Darwin'in doğal seleksiyon düşüncesi nedir ve neyi iddia etmektedir? Kısaca bu konuya değinmekte fayda görüyoruz.

Darwinizm, yaşam alanında mevcut bir düzen sergileyen canlıların sahip oldukları konumlarını uzun dönemler boyunca devam eden bir tekâmül neticesinde kazanmış olduklarını ileri sürmektedir.¹⁸⁰ Doğal ayıklanma denilen bu süreçte organizmalar ile çevreleri arasında ardışık ve aşamalı bir etkileşim oluşmaktadır. Çevre, organizmanın adaptasyon yeteneğine göre bu etkileşimi uzun nesiller boyunca devam ettirdiğinde adaptasyon yeteneği en zayıf olanları dışarıda bırakmakta, böylece adaptasyon mükemmelliğin son evresine ulaştığında daha fazla ilerleme kaydedememektedir.¹⁸¹ Darwinizm, mekanist izahından dolayı amaçlılığı reddeden bir anlayışa sahiptir.¹⁸²

Tennant, içsel teleoloji olarak adlandırılan organizmaların kendi çevrelerine olan adaptasyon sürecinin mekanik açıklamadan fazlasını söyleyemediğini ifade eder. Mekanik anlayışın tasarımı tutarsız olması için bir neden görmeyen Tennant'ın itirazı, bu sürecin yaratılışı öngörmeyişinden kaynaklanmaktadır.¹⁸³ Burada kastedilen yaratılış, biçimsel olarak organizmaların bütün fonksiyonları ile ortaya çıktıkları gibi bir anlamda kullanılmamaktadır. Bu kullanım, organizmaların varlığa geliş manasında nedensel olarak yaratıcıya dayandırılmalarıdır. Nitekim Tennant'ın aşağıda verdiğimiz ifadeleri de bu yöndedir.

Tennant'a göre organizmaların mevcut biçimleriyle ve tüm özel organlarıyla hazır olarak ortaya çıktıklarına inanıldığı sürece parçanın bütüne, bütünün çevreye ve organın işlevine olan adaptasyon görüşü söz konusu tasarım için zorlama bir anlayış olurdu. Ancak Darwin'in, her organik yapının uzun nesiller boyunca ardışık ve aşamalı adaptasyonla geldiğini gösteren öncülleri de Tennant'a göre dış tasarımı yok sayabilecek kanıtlar değildir. Ona göre Darwin'in esasen teleolojiyi yıktığı yer de burası değildir. Darwinizm'in asıl darbesi 18. yüzyıl dünyasındaki mekanik

¹⁸⁰ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 77.

¹⁸¹ Duralı, **Biyoloji Felsefesi**, ss. 34-35.

¹⁸² Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990, s. 41.

¹⁸³ Bkz. Tennant, "The Being of God in The Light of Physical Science", **Essays on Some Theological Questions of The Day**, s. 92.

açıklamaları hedef alan Paley gibi teologların benzetmeci anlayışla ürettiği önermelere yöneliktir. Fakat Tennant için Darwinizm'in açıklaması, Paley tarafından oluşturulan teleolojik kanıtın özel türünü yıkıcı kılmak için yeterli görünmüş olsa da daha büyük ölçekteki teleoloji için geçerli değildir. Yine de Tennant'a göre Paley'in argümanını yıkıcı kılan bu açıklama onun teistik kanıtını geçersiz kılmadığı gibi her organizmanın ve organın bir araç olduğu kadar bir amaç olduğu görüşünü de geçersiz kılmamaktadır.¹⁸⁴

Tennant'a göre, Darwin'in öne sürdüğü en güçlünün hayatta kalma teorisinde organizmaların mutlaka uyumlu bir başlangıca sahip olmaları gerekmektedir. Darwin için, türlerin geleceklere sadece bir referanstı ve o türlerin kökenini açıklamıyordu. Darwin *Türlerin Kökeni* isimli eserinde, türlerin genellikle bu kadar belirsiz veya rastgele ya da son derece küçük ve aşamalı olmadığından bahsetmiş olsa da daha geniş teleoloji için bu durum büyük bir önem taşımamaktadır. Ancak Tennant'a göre türlerin gelişimi konusunda mekanik (*mechanical*) veya içsel (*internal*) bir açıklama olmadığında, bunların dışsal (*externally*) olarak önceden belirlenmiş ya da yönlendirilmiş olma olasılığına yer açılmaktadır. Buna göre Tennant, organik sürecin sadece genel eğiliminin değil aynı zamanda tüm ayrıntısının da ilahi olarak önceden belirlenmiş ve tasarlanmış olabileceğini ifade etmektedir. Tennant, 19. yüzyılın önemli evrim kuramcılarında biri olan Alman biyolog A. Weismann'ın (1834-1914) kendi ifadelerine benzer şekildeki şu sözlerine yer verir: "Teleolojik bir güçte kaçakçılığa kapı aralayan şey kesinlikle türlerin teorik bir tanımının olmayışıdır, türlerin mekanik bir açıklaması doğal seçilimin bu yönünün temelini oluşturmaktadır."¹⁸⁵

Tennant'ın itirazı, adaptasyonun evrimsel süreçle işleniyor olmasından ziyade bu sürecin en başında organizmaların yaşama dair sahip oldukları elverişli biyolojik özelliklerin yani tasarımın görmezden gelinmesine ya da yok sayılmasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Yaşam mücadelesinde var olup olmama gibi son derece kritik olan bir süreçte, organizmaların başlangıç koşulları için sahip olması gereken uygun geliş, uyumluluk, tasarım ya da donanım olmaksızın ortaya

¹⁸⁴ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 84.

¹⁸⁵ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 85.

çıkımlarında bir amaçlılık elde edilemeyeceği çok açıktır. Diğer taraftan güçlü olanların hayatta kalıp zayıf olanların sistemin dışına atıldığı doğal seleksiyon sürecinde güçlü olanın da mutlaka en başından bir potansiyele ya da donanıma sahip olması bu özellikleri ile yaşam mücadelesinde var olmaya çalışması gerekmektedir. Türlerin bu potansiyellerini geliştirerek çevreye daha iyi bir uyum özelliği göstermeleri ya da bu özelliklerini sonraki nesillere kalıtım yoluyla aktarmış olabilmeleri anlaşılır olmakla birlikte yine de bu konuda yapılan bir takım deneyler bunu mümkün görmemektedir. Örneğin Alman Biyolog Weisman'ın yaptığı bir deney¹⁸⁶ sonradan kazanılmış karakterlerin kalıtım yolu ile aktarılamadığını göstermektedir. Tennant'ın sadece organizmaların eğilimini ya da tasarımını değil tüm bu süreci de ilahi bir belirleme ve kontrole dayandırarak teleolojik ve teistik bir açıklamaya başvurması tutarlı bir düşünce olarak değerlendirilmektedir.

Chappell'in de ifade ettiği üzere gerçekten de antropik ilke gelişiminin de açıkça gösterdiği gibi Tennant evrimin ve tasarım argümanının sadece uyumlu değil aynı zamanda karşılıklı olarak birbirini destekleyici bir nitelik taşıdığını iddia eden ilk teologlardan birisidir. Tıpkı Thomas Aquinas'ın Beşinci Yol'unda rasyonel olmayan bir şeyin kontrol edilmesi için rasyonel bir aracı gerektirdiğini iddia ettiği gibi Tennant da evrimin bir çeşit düzene doğru ilerlediğini gördüğünden her şeyin arkasında bir "rehber el" olması gerektiğini iddia etmektedir.¹⁸⁷

Tennant'a göre, biyolojik evrim açısından insanı sadece bir organizma olarak ele alırsak bu dünyaya ve insana dair anlayışımız eksik kalacaktır. Çünkü insanın ahlaki gelişimi de söz konusudur ve ahlaki gelişim doğal kalıtım ile belirlenemez. Çevreye olan uyum, fiziksel ve biyolojik olduğu kadar aynı zamanda ahlaki bir

---

¹⁸⁶ Weismann kuyruklarını kestiği erkek ve dişi fareleri çiftleştirerek yaptığı deneyde Lamarck'ın kalıtım teorisini geçersiz kılan veriler elde etmiştir. Doğan her fare kuyruklu doğmuş, hatta bu deneyi yirmi nesil boyunca devam ettirmesine rağmen kuyuksuz tek bir fare doğmamıştır. Dolayısıyla sonradan kazanılmış karakterlerin kalıtsal olmadığı ve gelecek nesillere aktarılamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bkz. Bruce H. Lipton, **İnançın Biyolojisi**, 10. Baskı, Kuraldışı Yayıncılık, Çev. Burcu Ünlütürk, İstanbul, 2019, s. 43.

¹⁸⁷ Jonathan W. Chappell "Rethinking the Historical Fall in The Light of Evolution: F.R. Tennant and After", **Science Christian Belief**, Vol. 25, S. 2, 2013, s. 133.

uyumdur.¹⁸⁸ Ona göre organizmaların çevreye uyum sağlaması ve evrimsel sürecin insanda zirve noktasına ulaşmış olması bir aşama olarak değerlendirildiğinde daha önemli hale gelmektedir. İnsanın ahlaki, entelektüel ve estetik gelişimi gibi doğanın daha ileriye taşıma biçimleri fark edildiğinde bu durum dikkat çekici görünmektedir.¹⁸⁹

Tennant'a göre doğal seleksiyon, organizmalardaki fiziksel ve çevresel ilerlemeyi bilinçsiz amaç ile açıklamaktadır. Fakat buradaki yapı, bilinçli bir amaç ve tasarımı göstermekte ve bilim buna kayıtsız kalmaktadır. Organizmalar, fiziksel çevreye uyum gösterdiği kadar yaşama da uyum göstermektedir. Dolayısıyla teizme ve teleolojinin açıklamasına göre bu oluşum, zeki bir yaratıcının ya da doğanın akıllı bir işi demenin aslında pek bir farkı yoktur. Çünkü doğa herhangi bir şeyi düzenleyecek bilgeliğe sahip değildir. Eğer doğa, yapısında bir bilgelik barındırıyorsa bu bilgelik onun dışında olan başka birisinden kaynaklanmaktadır.¹⁹⁰

Tennant, son yarım yüzyıldaki daha geniş teleoloji yaklaşımının yanı sıra tanrısal içkinlik (*divine immanence*) doktrininin geri kazanılmasında evrim bilimini önemli bir teşvik ve birincil kaynak olarak görmektedir. Daha geniş olan teleoloji, tek tek organizmalardaki veya türlerdeki belirli adaptasyonlardan, evrimsel sürecin ilerleyişine ve bir bütün olarak organik âleme ilişkin düşüncelerden yola çıkmamaktadır. Fakat teleolojinin önceki olgular veya gerçekler kısmıyla olan bağlantısı evrim teorisi özelinde ele alınmaktadır.¹⁹¹

Sonuç olarak, Paley'in analogik argümanının iddia ettiği amaç ve tasarım düşüncesi Darwin'in aşamalı adaptasyon görüşü ile farklı bir bakış açısı oluşturmuştur. Türlerin mevcut fonksiyonlarına uzun dönemler içerisinde aşamalı olarak sahip oldukları teorisi hem amacı hem tasarımı bir başka deyişle teleolojiyi yok sayan bir anlayıştır. Tennant, Darwin'in doğal seleksiyonla ilgili geleceğe dair bir takım öngörülerden yola çıktığını fakat bu sürece dâhil olan türlerin öncesine ait

¹⁸⁸ Frederick R. Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point Of View**, Cambridge University Press, Cambridge, 1916, s. 93.

¹⁸⁹ Alston, "Teleological Argument for the Existence of God", **Encyclopedia of Philosophy**, s. 379.

¹⁹⁰ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 109.

¹⁹¹ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 84.

herhangi bir fikir ya da teoriye sahip olmadığından hareketle teleolojik açıklama olasılığına yer açıldığını düşünmektedir. Organik sürecin mekanik ya da aşamalı olması teleoloji için bir engel oluşturmamaktadır. Tennant için önemli olan organizmalarda uygun olanın hayatta kalması için bu uygunluğun en başından var olması yani tasarımın gerekli olduğudur. Bu noktadaki bilinmezliği ve boşluğu teleolojik açıklama ile gideren ve dolduran Tennant, bunun makul bir düşünce olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.

Bir sonraki konu başlığımızda Tennant'ın kozmik teleolojisinin uyum konusuna dikkat çektiği bir başka alan olan organik ve inorganik yapı arasındaki uyuma yer vereceğiz.

1.3. Organik ve İnorganik Yapı Arasındaki Adaptasyon

İnsan zihni, dış dünyada oluşan dinamik hareketliliği ve birbirini izleyen çeşitli karmaşıklıkta neden-sonuç ilişkilerinin ürettiği fiziksel ve yaşamsal olguların ardında, nasıl bir itici gücün olduğunu merak etmiş, düşünmüş ve araştırmıştır. Canlı varlıkların yaşamlarını devam ettirmelerine imkân sağlayan uygun koşulların ne gibi süreçler sonunda ortaya çıktığı ve nasıl bir etkileşim ile bunu sağladıkları bilimin olduğu kadar teolojinin de ilgisini yoğunlaştırdığı konulardan birisi olmuştur. Tennant'ın inorganik temelde kurmaya çalıştığı uyum ile ilgili düşüncelerine geçmeden önce organik ve inorganik yaşama dair birtakım bilimsel ve felsefi görüşlere yer vermenin konumuzun anlaşılabilirliği açısından önemli olacağı kanaatindeyiz.

İngiliz fizikçi ve felsefeci David Bohm (1917-1992) doğadaki her şeyin sürekli bir hareket, dönüşüm ve değişim içerdiğini söylerken doğanın durağanlığa yer vermediğini ifade etmektedir. Böylesi bir etkileşimde her hareket, kendisinden sonra gelene bir etkide bulunmadan yok olmamaktadır. Kısacası her etki başka şeylerden gelmekte ve başka şeylere neden olmaktadır.¹⁹²

Ernst Haeckel,(1834-1919) organik maddelerin azot, karbon, fosfor, oksijen ve hidrojen gibi inorganiklerden türediğini, ilkel organizmaların da inorganik

¹⁹² Woods, Grant, **Aklın İsyanı**, s. 55.

karbonatlardan türeyen protoplazmatik bileşiklerden çıkararak süreç içerisinde türlere ayrıldığını ifade ederek kimyasal bir etkileşime dikkat çekmektedir.¹⁹³

Frederick Engels (1820-1895) *Doğanın Diyalektiği* adlı eserinde organik doğadaki uyumlu işleyişe dikkat çekerken bitkilerin, hayvanların ihtiyacı olan yiyecek ve oksijeni sağladığını, hayvanların da bitki dünyasına gübre, amonyak, karbon gibi kimyasalları sağladığı bir dönüşüm zincirinden bahsetmektedir. Bunun yanında hem canlı hem cansız, doğa cisimlerinin gerek bilinçli gerek bilinçsiz olsun iş birliği, uyum ve çatışma gibi etkileşimlerin tek yanlılıktan ziyade karşılıklı bir uyum, etkileşim ve iş birliği yoluyla gerçekleştiğini söylerken etkileşimin dinamik, hareketli ve karşılıklı oluşuna vurgu yapmaktadır.¹⁹⁴

Nicolai Hartmann (1882-1950) organik varlıklarda varoluşun iki yönüne dikkat çekmektedir. Hartmann, dış varlığın nesne olarak şekillendiğini iç varlığın ise belirsiz bir soyutluk içerdiğini söyleyerek somut görüşün her şeyi pozitif bilimler açısından ve nedensellik bağlantısının determinasyonu ile açıkladığını, diğerinin ise soyut görüş ve amaçlılık bağlantısıyla açıkladığını ifade etmektedir. Bu iki tür açıklama Hartmann'a göre organizma süreçlerine ait mekanik ve teleolojik anlayışları doğuran bölünmüş felsefi kuramlar ortaya çıkmaktadır. Hartmann'ın ifadesiyle esasen iki tarafın da idrak edemediği şey, canlılardaki özel bir determinasyon durumunun olduğu ve bu sürecin kurulu bir yapı tarafından belirlenmiş olduğudur.¹⁹⁵

Verdiğimiz bilgiler doğrultusunda inorganik ve organik temelde fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçlerden oluşan bir etkileşim, dönüşüm, hareketlilik olduğu görülmektedir. Böylesine dinamik ve kompleks bir sürecin yaşam formu ürettiği dikkate alındığında burada bir uyum ve ardında bir akıl olabileceği düşünülmektedir. Günümüzde doğanın karmaşıklığı, canlı türlerin çeşitliliği ve aralarındaki uyum birçok araştırmalara konu olmaktadır. Tennant da yaşadığı dönem itibariyle bu

¹⁹³ Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabi'at Âliminin Dini*, Çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014, s. 9.

¹⁹⁴ Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, 4. Baskı, Çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 1979, s. 391.

¹⁹⁵ Nicolai Hartmann, *Ontolojide Yeni Yollar*, 1. Baskı, İlyaz İzmir Yayınevi, Çev. Lütfi Yarbaş, İzmir, 2005, s. 44.

alandaki gelişime dikkat çekerek kozmik teleoloji alanına dâhil ettiği inorganik yaşamın, teleolojik açıklamaya katkı verebileceğini düşünmüştür. Bu bağlamda acaba Tennant'ın inorganik ve organik doğaya ilişkin düşünceleri nelerdir? Ona göre bu iki yapı arasında bir uyum var mıdır? Varsa nasıl bir uyumdan bahsetmektedir? Onun düşüncelerinin kaynağı bilimsel midir ya da teolojik mi? Ya da her ikisi mi? Bu sorulara Tennant'ın düşünceleri doğrultusunda cevaplar vereceğiz.

Tennant, kendi dönemi için yeni sayılabilecek inorganik doğaya ait bir takım iddiaların varlığından bahsetmektedir. O, Darwin'den bu yana, organizmaların sadece çevreleriyle bağlantılı olarak anlaşılabilirdiğini ancak son zamanlarda inorganik ortamdaki canlıların da çevrelerine olduğu kadar yaşama da açıkça adapte olabildiğine dair gelişmeler olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, yeryüzündeki yaşamın fiziko-kimyasal koşullarının muazzam karmaşıklığı, sağduyuya, inorganik dünyanın geriye dönük olarak biyomerkezli bir açıklama alabileceğini düşündürmektedir. Bu durum, eğer tesadüften ziyade bilinçsiz bir amaç (*unconscious purpose*) ise, gerçeklerin yeniden ifade edilmesi gerekmektedir. Tennant'a göre mantıksal olarak kesin olduğu kadar aynı zamanda inanılmaz gibi görünen bu durum teleolojik bir açıklamaya dönüşebilir.¹⁹⁶

Tennant'a göre, organizmalardaki adaptasyonlara geçmiş dönemlerde Aquinas gibi teleologlarca değinilmiş olsa da, bilinç içermeyen inorganik doğadaki adaptasyon konusu dış tasarımı daha açık bir şekilde vurgulamalıdır. Yine o, günümüz teleoloğunun, iki alan arasındaki görünür amaçlılığın sürekliliğine veya adaptasyon ilişkisine dikkat çekmesini istemektedir. Tennant'ın ifadesiyle, gerçekte bilim bu alanın varlığından haberi olmasaydı, yaşamın ortaya çıkışını ve sürekliliğini mümkün kılan süreçler öne sürmüş olsaydı yaşam tam olarak aynı şekilde olurdu. Bu nedenle filozofa göre, buradaki uygunluk yaşam için bir gelişme gibi görünmektedir.¹⁹⁷

İnorganik yapının bir yaşam alanına dönüşebilmesi için ayrıntılı ve karmaşık bir tasarımı zorunlu gören Tennant, organik yaşamda gözlemlediğimiz bazı

¹⁹⁶ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 86.

¹⁹⁷ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 86.

düzensizlik ve karışıklıklara rağmen düzenli bir ilerlemenin olduğunu bunun da ancak yönlendirilmiş bir ilke ile açıklanabileceğini ifade etmektedir. Dünya sürecinde ortaya çıkan karmaşıklık, ilerlemecilik ve uyumlu bağlantı zeki bir sanatı düşündürmektedir. Diğer taraftan böylesi bir sanat iyi olanın gerçekleştirilmesi için yönlendirilmiş olan ilerericilikle açıklanabilmektedir. Bilim söz konusu olduğunda evrensel, rasyonel ve mantıksal olan dikkate alınır; felsefe devreye girdiğinde keyfi davranılırsa dünyanın önemi ve anlamı tümüyle gözden kaçırılacaktır.¹⁹⁸

Bilimin ilerlediği günümüz dünyasında varlığı daha belirgin biçimde ele alınan inorganik konusunun, Tennant'ın yaşadığı dönem için yeni bir bilim alanı olduğu anlaşılmaktadır. Öyle olmasına rağmen Tennant, inorganik maddenin yaşamın başlangıç koşulları ve gelişimi için önemli katkı sağlayacağını öngörmektedir. İnorganik alanı tasarım konusunda bir gerçeklik olarak kabul eden filozofa göre, organizmaların ileri adaptasyonları için gerekli temel burada oluşmaktadır. Tennant'ın düşüncesinde, bilinçten yoksun ve karmaşık bir yapıya sahip olan inorganik varlıkların bir yaşam oluşturması tesadüfle açıklanamaz. Dolayısıyla burada bir uyum, tasarım ve belirleme olduğu varsayımından hareketle teleolojik bir açıklama yapılmaktadır.

Tennant, bilimin organik ve inorganik yapıdaki bu etkileşim ve uyumu dikkate almaksızın yaşamın hangi koşullar üzerinde şekillendiğine dair sunduğu önermelerin, savunduğu argümanın ikna edici etkisini azaltmadığı görüşündedir. Ona göre yaşam kısmen ya da tamamen farklılıklara bağlıdır ve diğer organizma biçimleri de aynı şekilde ortaya çıkmış olabilirler. Buradan hareketle kavrayabileceğimiz herhangi bir yaşam formu için gerekli ortamın doğası ne olursa olsun karmaşık olması gerektiğini düşünen filozof, oldukça fazla rastlantısal koşullar içeren bu sürecin kör kuvvetlere dayandırılmayacağını ifade etmektedir.¹⁹⁹

Benzer şekilde dünyamızın da yaşayan varlıklara ev sahipliği yapması, astronomik, termal, kimyasal vb. bazı temel koşullara ve görünüşte birbirleriyle nedensel olarak bağlantılı olmayan bazı niteliklerin rastlantılarına bağlıdır. Tennant'a

¹⁹⁸ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 110-111.

¹⁹⁹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 87.

göre muazzam çokluktaki bu birincil koşullar, sırayla ikincil düzenin çoğunu içermektedir. Dolayısıyla bu özelliklerin benzersiz bir şekilde ve çok büyük bir ölçekte bir araya gelmesi yaşamın sürdürülmesi için önemli ve zorunludur.²⁰⁰

Tennant'ın yukarıda verdiğimiz görüşlerinde gerek dünyanın yaşam için elverişli koşullar içermesi gerekse özel türlerdeki bir takım oluşumlarda çoklu tesadüflere vurgu yapılmaktadır. Bilinç içermeyen yapılarda çoklu tesadüflerin elverişli koşullar ortaya çıkarması mantıksal ve matematiksel olduğu kadar sağduyu açısından da teleolojik açıklamayı güçlü bir alternatif haline getirmektedir.

Tennant'ın ifadesine göre doğadaki düzen, neden ve etkileşim, doğa yasaları gibi değişken bir ilişkinin varlığı ile açıklansa da doğa yasaları kendi başlarına var olamazlar. Böylesine bir mekanik zorunluluk ve hareketin sürekliliği rasyonel bir gerekliliği düşündürmektedir. Tennant, tüm bu varoluşların ardında bir iradenin ve zekânın yani Tanrı'nın olması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre Tanrı, nihâî gerçeklik, her şeyin varlık bulduğu bir ilk neden ve evrensel bir zihindir.²⁰¹

Alston'a göre bilim, evrenin belirli bölüm ve oluşumları hakkında birtakım açıklamalarda bulunabilir. Örneğin sıcaklık artışı ve kaynama arasında, iki koşulun bulunduğu düzenli bir ilişkinin gözlemlenerek açıklanması gibi. Fakat bir bütün olarak fiziksel evrenin neden var olduğu, nasıl bir biçim ve düzenlilik sergilediği konusunda bağlantıları gözlemlemenin bir yolu yoktur. Dolayısıyla bilim bu konuda sessizdir ve bilimsel bir açıklama sunamamaktadır.²⁰²

Tennant, dünyanın en uygun yaşam sahnesi olma ihtimalini tek bir zar atışı örneği üzerinden açıklamaktadır. Ona göre dünyadaki yaşam için uygun koşulların, onun sürekliliği ve uyumu gibi özelliklerin büyük bir şanstın kaynaklandığını varsayalım. Bu şans tıpkı çift altının gelme olasılığının 36'da 1 olduğu zar atışındaki gibi tek bir atışta elde edilsin. Tennant, mantığın ve sağduyunun bu noktada devreye girdiğini ve zarların ayarlanmış olabileceğinden şüphe duyma

²⁰⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 86.

²⁰¹ Tennant, "The Being of God in The Light of Physical Science", **Essays on Some Theological Questions of The Day**, s. 91.

²⁰² Alston, "Teleological Argument for the Existence of God" **Encyclopedia of Philosophy**, s. 379.

haklılığına sahip olduğunu vurgulamaktadır. Tam da bu örnekte olduğu gibi Tennant, teleolojinin de böylesine dikkat çekici tesadüfleri, imkânsız bir mantık oluşturmadığı sürece öncül olarak kullandığında insan psikolojisine etki eden bir gerçeklik yönü olduğunu dile getirmektedir.²⁰³ Bu örnekten hareketle dünya, yaşam için uygun koşullara sahip olma bakımından kendi türünün tek örneği ise ve şu ana kadar bu koşullara sahip herhangi başka bir yaşam alanı bilinmiyor ise bu durumda dünyanın canlılık için büyük bir şans olabileceğini varsaymaktan ziyade onun yaşam için hazırlanmış olabileceği ihtimali daha tutarlı görünmektedir.

Tennant için bilimin varsayımlarına gerekenden daha çok önem vermek veya geçerlilik kazandırmak farklı bakış açıları kısıtlamaktır. Ona göre bilimin mekanik yorumlaması, mantıklı olayları karşılaştırmak ve sınıflandırmaktan öteye geçmemektedir. Oysa düşünce denilen şey bilimin sınırlarından daha geniş ve zengin olduğu gibi gerçeklik de düşünceden daha zengindir. Bu nedenle olguların tanımlanmasında ve hesaplanmasında geçerli olan bir varsayım, bir bütün olarak deneyim ve bilgi için mutlaka doğru varsayılmaz. Çünkü çoğu kez parça bütünüyle aynı değildir.²⁰⁴

Bu ifade edilenler doğrultusunda anlaşıldığına göre Tennant için bilim, dünyayı anlamada dar ve tek biçimli bir yöntem takip etmektedir. Nedensellik ya da mekanik açıklama biçimleri gerçekliği bir bütün olarak ele alma ve anlama noktasında yetersiz kalmaktadır. Esasen bilimin yöntemini ve açıklama alanını genişletmesi evreni anlama noktasında daha fazla katkı sağlayabilir. Diğer taraftan, organik ve inorganik oluşumlardaki düzen ve etkileşim içsel nedenler dışındaki nihai bir nedenin varlığını düşündürmektedir. Bu varlıkların bir düzen, amaç ve birliktelik oluşturacak bir bilince sahip olamayacakları düşünüldüğünde dışsal bir neden her zaman için güçlü bir olasılık olarak değerlendirilmektedir. Bilimin adeta görmezden geldiği ya da boş bıraktığı bu alanı Tennant Tanrı fikri ile doldurmaktadır.

Buraya kadar ele aldığımız başlıklarda uyum ve adaptasyonun Tennant'ın teleolojik kanıtlamasındaki yerini ve nasıl ifade edildiğini açıklamaya çalıştık.

²⁰³ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 88.

²⁰⁴ Tennant, "The Being of God in The Light of Physical Science", *Essays on Some Theological Questions of The Day* ss. 71-72.

Tennant, dış dünyaya ait belirli alanlarda var olduğunu düşündüğü adaptasyon ve uyumu ön plana çıkarmakta, mantıksal, bilimsel ve felsefi tahlillere yer vererek Tanrı'nın varlığına ilişkin makul bir açıklama getirmeye çalışmaktadır. Bir sonraki kısımda ise Tennant'ın amaca dayalı teleolojik unsurlarına yer vereceğiz.

2. AMACA DAYALI TELEOLOJİK ARGÜMANLAR

Teleolojik kanıtlamanın temelinde düzen ve amaç iki önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Evrendeki düzen ve uyumu ön plana çıkaran teleolojik kanıt sonrasında bu düzeni bir amaç doğrultusunda açıklamaktadır. Tennant'ın düşüncesinde de doğadaki uyum, düzen ve adaptasyon amaç fikri ile desteklenmiştir. Düzenden amaca geçiş yapan Tennant, teleolojik kanıtın bu iki temel açıklama unsurundan biri olan amacı, antroposentrik bir yaklaşımla ele alarak açıklamaktadır. Bu doğrultuda yer vereceğimiz ilk başlık âlemdaki estetik değer konusudur. Bu başlıkta Tennant'ın düşüncesinde dış dünyanın estetik ve değer üreten yapısı bağlamında Tanrı'nın varlığına dair fikirlerini ve insanın konumunu ele alacağız. Bilimsel ya da matematiksel izahlarla sınırlandırılmayan bu alan, dünyanın insan zihnine ve duygusuna hitap eden farklı bir yönünü ortaya koymaktadır.

2.1. Âlemin Estetik Değeri

İçerisinde yaşam imkânı bulduğumuz dünya, sergilemiş olduğu düzen ve uyum bakımından olduğu kadar estetik değer bakımından da düşünceye konu olmuştur. Öyle ki, onun estetik yönü Tanrı'nın varlığının delillerinden birisi olarak da ele alınmıştır. Âlemdaki güzellik, bir yönüyle insanın beğeni duygusuna hitap ederken diğer yönüyle onu var eden Tanrı'nın mükemmelliğinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Estetik kavramı, Grekçe'de duyu izlenimini ve bunlarla elde edilen bilmeyi ve tanımayı ifade eder.²⁰⁵ Estetik, sadece sanatla ilişkili güzeli ya da sanat felsefesini değil doğadaki güzeli ve bu güzelin öznel-ruhsal deneyimini ve yaratılışını da içeren

²⁰⁵ Ömer Naci Soykan, "Estetiğin Problemleri" **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 5, Ed. Ahmet Cevizci, 1. Baskı, Ebabel Yayınları, Ankara, 2007, s. 683.

²⁰⁶ bir kavramdır. Bu bakımdan estetik ilk çağlardan beri filozofların düşüncelerinde yer alan bir konu olmuştur.

Özellikle Platon'un idealizminde, tabiatı ve mahiyeti açısından mutlak hakikat ya da nihai gerçeklik ahlakî ve aklî olmasının yanında estetikdir. Güzellik formunun insan bilincini, diğer formların varoluşuna açmasıyla birlikte doğrunun ve iyinin bilgisine ulaştırması bu yolla sağlanmaktadır.²⁰⁷ Aristoteles de iyinin ancak eylemle, güzelin ise kendisini hareketsiz varlık alanında gösterdiğini ifade etmiştir.²⁰⁸

Estetiği duyu bilgisinin bilimi olarak tanımlayan ve bu konuda *Aesthetica* adlı bir de eser yazan Alexander Baumgarten (1714-1762)'a göre “güzel” duyuusal bilginin yetkinliğidir. Yetkinlik ise doğruluğu getirmekte olup bu doğruluk estetik bilgi alanına dâhil olduğunda artık “güzellik” olarak ifade edilmektedir.²⁰⁹

Alman idealizminin iki önemli ismi Friedrich Schelling (1775-1854) ve G.W. F. Hegel ise güzeli tanrısal bir ide olarak tanımlamış ve bir sanatçının yapıtı ile kendini açığa çıkardığını söylemişlerdir.²¹⁰ Kant, *Yargı Gücünün Eleştirisi* adlı yapıtında bir şeyin güzelliğe konu olmasını zihin yoluyla nesneye değil öznenin beğeni duygusuna bağlanması gerektiğini söylemektedir. “O halde beğeni yargısı, bir bilgi yargısı, yani mantıksal yargı değil estetik yargıdır. Bunun anlamı, beğeni yargısının temelini ancak öznel olacağıdır.”²¹¹

Estetik konusunun ana temasını güzel ve güzellik kavramlarının oluşturduğunu görmekteyiz. İnsanın duyular aracılığıyla ile algıladığı estetiğin duyguya etki eden bir yönü de bulunmaktadır. Estetiğin teolojik bağlamda Tanrı'nın mükemmelliğinin bir eseri mi, ya da epistemolojik bağlamda bilgiye kaynaklık eden bir unsur mu yoksa yalnızca beğeni ve hoşlanma ile açığa çıkan bir haz mı olduğu konusu tartışmaya açık olmakla birlikte bizim konumuzu oluşturan tarafı Tennant

²⁰⁶ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 72.

²⁰⁷ Richard Tarnas, *Batı Düşüncesi Tarihi*, C. 1, 1. Baskı, Çev. Yusuf Kaplan, Külliyat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 79.

²⁰⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 2. Baskı, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, s. 539.

²⁰⁹ Şahin, *Gazali'ye göre Allah'ın Varlığının Delilleri ve Estetik Delil*, ss. 74-75.

²¹⁰ Soykan, “Estetiğin Problemleri” *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 5, s. 689.

²¹¹ Bedrettin Cömert, *Groce'nin Estetiği*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, S. 332, Ankara, 1979, s. 32.

açısından âlemdeki estetik değerin anlamı üzerinedir. Acaba Tennant'ta estetik açıdan âlem ne ifade etmekte ve onu nasıl tanımlamaktadır? Tennant'ın güzellik hakkındaki düşünceleri nelerdir? Âlemin estetik değerinin, Tennant'ın teleolojik kanıt formülasyonundaki yeri nedir ve nasıl bir etkisi vardır? Bu soruları Tennant'ın düşünceleri bağlamında açıklamaya çalışacağız.

Tennant, dünyayı, canlılar için yaşanabilir olmasının yanında insan zihni tarafından da anlaşılabilir bir yapıya sahip olan değer taşıyıcısı olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla dünyanın hem anlayabilen hem de değer biçebilen varlıklarla olan ilişkisini açıkça gösterebileceğini ifade eden düşünüre göre doğanın güzelliği, teleolojik argümanın önemli bir temelidir.²¹² Teolojik olarak ifade edildiğinde bu durum, arkasında Tanrı'nın ve önünde insanın olmadığı bir doğanın anlamsız ve değersiz olduğu inancıdır.²¹³ Bu nedenle Tennant, teleolojinin kapsamlılığı ve özelliği içine estetik argümanı yerleştirerek hem görünür âleme bir anlam yüklemekte hem de onun farklı bir yönünü ortaya koymaya çalışmaktadır.

Tennant'a göre doğanın sahip olduğu mekanizma güzellik olarak yeterli bir neden oluşturmasa dahi yine de böyle bir mekanizmanın bizi neden yüce ve güzel olduğunu düşündüğümüz şekilde etkilediğini kendimize sormadan edemeyiz. Çünkü insan mekanizmaları genellikle bu etkiyi oluşturamazlar. Tennant güzelliğin nesnel faktörü olarak tanımladığı bu gücün, doğanın dokusuna ait olduğunu, doğal nesnelerin estetik duyguları uyandırmasının onlarla ilgili bir gerçeklikten kaynaklandığını ifade etmektedir. Fakat Tennant, dünyaya ait unsurların sayılarla ifade edildiği bilimsel bilgimizin, doğanın bu ayrıntılı formunu anlamamıza yardımcı olamayacağını belirtir. Bununla birlikte doğadaki güzelliğin herkes için içsel ve aynı olduğu düşüncesi Tennant'a göre bir genellemedir.²¹⁴ Onun düşüncesine göre güzellik, temelde duyumsaldır. Bu yönüyle güzellik, matematiksel olarak formüle edilmiş doğa yasalarında bulunan güzellik ve zarafetten ayırt edilmelidir. Diğer

²¹² Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 89.

²¹³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 90.

²¹⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 92.

yönden güzellik, filozoflar tarafından “yüce” olarak ifade edilen şeyleri de kapsamakta ve doğada evrensel olarak bulunmaktadır.²¹⁵

Tennant’a göre doğa teleskopik ve mikroskobik ölçekte güzellik barındıran bir doygunluğa sahiptir. Onun ifadesiyle, “Yıldızlı gökyüzünden, diatomun²¹⁶ silisli iskeletine, çiçeklerin yüzeyindeki allıklardan değerli taşların içindeki renklere kadar, doğa hem olağanüstü hem de güzeldir. İstisnalar elbette vardır, fakat onlar kaideyi bozmaz, kanıtlarlar.”²¹⁷ Doğanın estetik duyguyu uyandırma gücü, bilim tarafından incelenen kozmik süreç için yararsız gibi görünse de dünyanın insanla olan uyumunda etkisini göstermektedir. Doğal fenomenlerin etkileyciliği veya muazzamlığı, görünmez ve gizemli bir varlığı telkin etmektedir. Estetik, değerlerle de yakından ilişkilidir ve genellikle etik-dini değerlerle ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir. Onun ifadesiyle “Tanrı kendisini, bu değerleri farklılaştırmış olarak birçok yönden ifşa eder ve bazı insanlar, Tanrı’nın tapınağına güzellik kapısından girerler.”²¹⁸

Bazen değerler tek başına dünyanın anlaşılmasına, yapının akıllı bir tasarımdan daha farklı bir açıklama öngörmeyişine sebep olabilmektedir. Bu bağlamda güzellik, iyi bir anlam olabilir. “Güzellik gerçektir veya gerçek güzelliiktir”. Bu, romantizmin paradoksunda yer alan duyunun unsurudur. Tennant’a göre duysal güzellik dünyanın anlamı olarak varsayıldığında dünyanın yorumlanmasında antroposentrik faktörün öne çıktığı bir anlayış haline gelebilir. Bir başka yönden duysal güzellik ya da doğanın güzelliğinin yaratıcının kendisi için ne anlamı olduğu konusunda spekülasyon yapamayız. Eğer doğanın güzelliği Tanrı’nın

²¹⁵ Mark Waynn, “Beauty, Providence and the Biophilia Hypothesis”, **Heythrop Journal**, XXXVIII, The Editor/Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK and Boston, USA, 1997, s. 284.

²¹⁶ Diatomlar, ökaryotik su yosunlarının fitoplanktonlarını oluşturan bir çeşididir. Tek hücreli ve çok farklı şekilleri olan mikroskobik bir alg grubu olan diatomlar ne tam olarak bitki ne de hayvandırlar. Bitkiler gibi fotosentez yapabilen, sert yapılı ve silisli kabukları dolayısıyla milyonlarca yıllık süre içerisinde üst üste birikmişlerdir. <https://evrimagaci.org/diatom-diyatome-nedir?> Erişim Tarihi (25.10.2020)

²¹⁷ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 91.

²¹⁸ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 93

bir amacını somutlaştırıyorsa, bu durum insan için de bir amaç gibi görünebilir ve Tanrı'nın ona dikkat etmesini öngörebilir.²¹⁹

Tennant'ın estetik değerlendirmesi öznel ve ontolojik karakter taşıyan bir yapıya sahiptir. O, Kant'ın düşündüğü gibi estetik tahminleri kapsayan yetilerin uyum sağlayıp sağlamadığı, sübjektif ya da objektif olarak oluşturulup oluşturulmadığı ya da güzelliğin tam anlamıyla doğaya özgü olup olmadığı gibi tartışmalı soruları kendi teleolojisi için önemsiz görmektedir. Ona göre estetik değerlerin duygudan oluştuğu düşüncesi, duygunun nesnel olarak uyarılmadığı anlamına gelmemektedir. Aksi takdirde güzelliği ne zaman ve nerede seçtiğimizi anlıyormuşuz gibi uyarıcıdan bağımsız bir estetik duygusu ortaya çıkar. Hâlbuki Tennant, güzelliğin zihinler yolu ile bir başka deyişle düşünce ile hiçlikten yaratılamayacağını, ancak öznel olarak ontolojik uyum ve ilişkiden üretilebileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla güzellik konusu ile ilgili farklı teorilerin ortak kanaati estetik heyecan ve duyguların uyarılmasında ontolojik dünyanın sorumlu olduğudur. Tennant, buna rağmen aynı algısal nesnelere farklı alıcılarda farklı değer yargıları uyandırabildiğini söylemektedir.²²⁰

Bu noktada Tennant için şöyle bir eleştiri getirilebilir. Estetiğe konu edilen algısal nesnelere herkes için farklı değer yargıları uyandırabileceğine göre estetik anlayış her zihnin kendi yorumu ve tasavvuru ile farklılaşabilmektedir. Bu noktada âlemin estetik değere sahip olduğu iddiası öznel bir anlayışa dönüşmez mi? Elbette her zihnin oluşturduğu ortak bir estetik anlayıştan bahsedilemez fakat anladığımız kadarıyla Tennant için değer yargıları farklı olsa da temelde dış dünyanın her zihin için aynı paradigmaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun anlamı da âlemin zihinlerden bağımsız kendinden bir gerçekliğe, düzene ve estetiğe sahip olduğu fikridir.

Nitekim Mark Wayn ifadesine göre eğer güzellik bir tür zihinsel izdüşüm olarak anlaşılırsa o takdirde Tennant'ın argümanında yer alan tasarımcının çok kapsamlı güçlere sahip olması gerekmez. Nihayetinde biz insanlar dış dünyaya

²¹⁹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 92.

²²⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 89-90.

verdiğimiz duygusal tepkilerin tonunu şekillendirecek güce sahibiz. Fakat dünya genel olarak bizim düşündüğümüz şekilde tekdüze bir düzenlilik sergiliyorsa o zaman bir tasarımcının faaliyeti bizim faaliyetimiz gibi öznelleşmeyecektir.²²¹

Tennant'ın buraya kadar verdiğimiz düşüncelerine bakılırsa, estetik duygusunun kaynağı ontolojik bir zorunluluk gerektirmektedir. Özne ve nesnenin kurduğu ilişkiden üretilen sübjektif değerlendirme, estetik bir duygu ya da düşünce ortaya çıkarmaktadır. Bu düşünce ise dış dünyadan bağımsız değildir. Bunu şöyle bir örnekle açıklamak gerekirse, cennet kavramı, birçok kişinin nezdinde güzelliği çağrıştırmaktadır. Öyle ki, bir yerin ya da durumun güzelliğini ifade etmek için çoğu kez o yer ve durum ile ilgili, “cennet gibi güzel”, “cennet kadar” güzel gibi benzetmelere başvurulmaktadır. Gerçekte ise cenneti deneyimleyen kimse bulunmamaktadır. Buna rağmen cennetin güzel bir yer olduğu düşüncesi, zihnimizin hiçlikten ürettiği bir düşünce değildir. Bu düşünce, dış dünya, kutsal metinler, peygamberler ya da mitolojiler yolu ile edindiğimiz bilginin ürettiği bir düşüncedir. Dolayısıyla tecrübe alanımıza girmeyen bir yerin güzelliğine dair sahip olduğumuz tasvirimiz, bilgi ya da haber yoluyla dahi olsa bağımlı bir ilişkiden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan zihnin, dış dünyadan bağımsız estetik bir değerlendirme yapabilmesi için bir takım ölçütlere, zıtlıklara ve karşılıklara sahip olması ve hangi durumun hangi ölçütle karşılanması gerektiğine dair bir epistemolojiye sahip olması gerekir ki yine bu durumda zihnin algısal ve duygusal bir tecrübeye ihtiyaç duyduğu açıktır.

Bu konuyla ilişkili olarak Bayram Dalkılıç, Türkiye’de 20. yüzyılın ilk çeyreğinde din felsefesi ile ilişkilendirilebilecek Ömer Ferid Kam’ın (1864-1944) *Dinî Felsefî Musâhabeler* adlı eserinde âlemin mutlak kötülük ve çirkinlik olduğunu iddia eden pesimizme karşı söylediği şu sözlerine dikkat çekmektedir:

“ Âlemi sadece kötülük ve çirkinlik olarak tanımlayan sizlere bu düşünce nasıl ve nereden gelmektedir? Bu değerlendirmeyi yapabilmemiz için sizlerin

---

²²¹ Mark Wynn, **Good and Goodness**, Routledge, Taylor & Francis e-Library, London and Newyork, 2003, s. 17.

öncelikle âlemde tecrübe ettiğiniz bir güzellik görmeniz gerekir. Çünkü her şey zıddı ile bilinir.²²²

Tennant, estetik anlayışın teolojik bağlamda insan duygusuna tesir eden etkilerine vurgu yapmakta özellikle dini tecrübe ve değer gibi konularda bu etkinin kendini gösterdiğini ifade etmektedir. Öyle ki, bazıları için güzellik tek başına Tanrı'nın varlığına olan inanç noktasında bir destek sağlayabilmektedir.

Acaba âlemdeki estetik değerın Tennant'ın teleolojik argümanında nasıl bir yeri vardır? Bir kanıtlama türü olarak ele alındığında estetik kanıt Tanrı'nın varlığı konusunda bir ipucu verebilir mi?

Tennant, savunduğu argümanın ikna ediciliğinin yetersiz kalması durumunda âlemin estetik değeri ile ilgili ortaya koyduğu gerçeklerin kapsamlı teleolojinin sunduğu kanıt zincirinde bir bağlantı oluşturduğunu söylemektedir. Çünkü filozofa göre bu argüman, uzun ve ince tartışmalar gerektirmez. Teizm'e olan etkilerini tespit etmek amacıyla bilimsel anlamda izi olmayan bu alana girmek çok gerekli görülmebilir. Tennant, estetik argümanın tüm kanıt iddiasından ziyade mantıksız olasılıklar için kullanıldığında teizm açısından daha ikna edici olacağını vurgulamaktadır. Çünkü ona göre her olasılığa cevap verebilen ateizm, doğa süreçlerinin sadece beğeni ya da heyecan uyandırmak amacıyla estetik tasarımla dolu olduğu gibi bir iddiayı çok çabuk geçersiz kılabilir. Fakat güzelliğın açığa çıkması için aranan bir amaç, onun nedensel bağlantı üzerinden yaptığı genellemeyi savunamaz hale getirebilir.²²³

Tennant, tasarım fikrinin kozmik sürece uygulanması durumunda doğanın güzelliğının sadece bir neden değil aynı zamanda bir anlam ya da vahiy fonksiyonu oluşturacağını düşünmektedir. Böylece doğa, fiziksel kötülük gibi bir yan ürün olarak görünmekten ziyade teleolojik olarak düzenlenmiş bir dünyada varoluş nedeni

²²² Bkz. Bayram Dalkılıç, **Türkiye'de Din Felsefesi**, 2. Baskı, Çınar Ofset, Konya, 2013.

²²³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 91.

olarak ahlaki, dinsel ve diğer değerlerin gerçekleştirildiği bir yer olarak değerlendirilmektedir.²²⁴

Tennant, argümanında yer verdiği estetik konusunu, Paley'in analogik argümanı ile kıyaslamakta ve kendi konusunun doğanın daha popüler formlarından elde edildiğini ifade etmektedir. Buna rağmen o, teizmin özel bir kanıtı olma iddiasına sahip olan bu argümanın yine de her zaman zayıf bir noktası olduğuna dikkat çekmektedir. Tennant, bu kırılma noktasının, insan sanatına ait güzel veya görkemli bir yapının, tasarımının bir sonucu olduğundan hareketle, benzer etkilerin her yerde tasarımdan kaynaklanması gerektiği gibi bir genelleme olduğunu söyler. Ona göre insani gereksinimlerden dolayı estetik kaygı gözetilmeksizin tasarlanmış yapılara güzel gözüyle bakmak gibi bir genelleme çok güvencesizdir. Tennant, genel olarak kabul görmüş sanat eserleri dışında insan yapıtlarının çoğunu estetik açıdan değersiz bulmaktadır. Mesela o, gürültüsü, kokusu vb. özellikleri olan bir otomobilin, sıra dışı olmamakla birlikte tüm duyularımızı aynı anda tiksindirebileceğini ifade eder. Tennant, "daha büyük ölçekli insan yapıları genellikle kendi içinde sadece çirkin ve rahatsız edici olmakla kalmaz, aynı zamanda doğanın adil yüzünü de bozar"²²⁵ demek suretiyle her tasarımın estetiğe konu olamayacağını ve güzelliğin insanda açığa çıkardığı duyguya dikkat çekmektedir.

Tennant'ın kozmolojik argümanı diğer geleneksel formlarla karşılaştırıldığında belirli bir değere sahip olabilir. Tasarım argümanlarının tarihsel olarak bazı önemli formları kozmosun düzenliliğine, mekanik ifadelerle ya da anatomik uyumun örneklerine hitap etmekteydi. Bu tür argümanların saygı uyandıran herhangi bir şeyden ziyade ilahi bir yaratıcı duygusunu ortaya çıkarma eğilimi taşıdığı söylenebilir. Fakat Tennant'ın, argümanı doğal güzelliği başlangıç noktası olarak ele almasıyla bu boşluğu doldurabilmekte ve bu zorluğu giderebilmektedir. Sonuç itibarıyla doğal güzellik, yaratıcının doğal karakteri hakkında bir ipucu vermektedir. Yani Tanrı'nın yaratıcı olduğu kadar onun güzel olduğu da söylenmektedir. Diğer taraftan insan ürünlerinde sanatsal niyet dikkate alınmadığında güzelliğin ortaya çıkma olasılığı oldukça düşüktür. Fakat böyle bir

²²⁴ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 93.

²²⁵ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, ss. 90-91.

niyet olmadan bile doğada ortaya çıkan güzellik için bir neden aramamız gerekli olmaktadır. Doğanın köklerinin estetiğe kayıtsız, kör ve bilinçsiz güçlere dayandırıldığı düşünüldüğünde estetik değerlere göre genel olarak güzellik sergilemesi daha olası değildir. Sanatsallığın yetersiz olduğu insan ürünlerinde nadiren güzel şeyler bulunurken doğa her anlamda güzeldir. Özellikle de estetik açısından tatminlere uyum sağlayan bir zihnin varlığı, bu durumun doğanın varlığının bir akla dayandığını göstermektedir.²²⁶

Kozmik sisteme yöneltilen estetik tasavvur, eşyanın arka planını düşündürecek şekilde cezbedicidir. Bu tasavvur, insanın aşkın olanla bir bağ kurmasının yanında imana da aracılık edebilmektedir. Kur'an'da yer alan gece ve gündüz döngüsü,²²⁷ gökyüzünün kandillerle süslenmiş mükemmelliği²²⁸ gibi pek çok ayet estetik bakışa örnek olarak gösterilebilmektedir. Bu gibi güzelliklerin teması bir iman tepkisi yaratabilmekte ve insanı teleolojik açıdan bir çıkarıma yöneltmektedir. Nitekim Âl-i İmrân sûresinin 191. ayetinde yer alan şu ifade bu konuya örnek olarak gösterilebilir: “Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın.”²²⁹

Son olarak Tennant'ın kozmik teleoloji içerisinde yer verdiği estetik argüman Tanrı'nın varlığına işaret etme konusunda rasyonel bir neden sonuç ilişkisinin kurulmadığı dini deneyim ve beğeni duygusu ile açığa çıkan bir kanıt görünümündedir. Diğer taraftan estetik değerlerin belirlenmiş sınırlar, kurallar ya da şartlar içermediği göz önünde tutulursa (Tennant'a göre ontolojik zorunluluk dışında) bu sürecin herkes için sübjektif bir anlam ifade ettiği söylenebilir. Sübjektif değerlendirmelerin ise kendi içinde bir ikna gücü olsa da genel bir etki alanı olduğunu söylemek çok mümkün görünmemektedir. Kaldı ki doğadaki estetiğin nedenini doğanın kendi içinde arayan natüralist ya da pozitivist sistemler için bu çok anlamlı olmayabilir. Bununla birlikte teizm açısından Tanrı'nın varlığına olan inanç noktasında estetik delil mevcut inanca katkı sağlayabilmektedir. Dolayısıyla estetik argümanın gücü, Tanrı'nın varlığını ispat açısından ziyade inanca olan katkısı

²²⁶ Waynn, “Beauty, Providence and the Biophilia Hypothesis”, **Heythrop Journal**, ss. 285- 287.

²²⁷ Bkz. Âl-i İmrân Sûresi, 3/ 19.

²²⁸ Bkz. Mülk Sûresi, 67/ 3-5.

²²⁹ Ramazan Altıntaş, **İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi**, Suffe Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 27-28.

yönünden değerlendirilmeli ve kendi içerisinde test edilmelidir. Nitekim Tennant da bunun farkındadır. O, bu argümanın amaç fikri ile ilişkilendirildiğinde teistik yapıya bir katkı sağlayabileceği düşüncesindedir.

Tennant'ın bir sonraki ele aldığı konu ise etik değer üzerinedir. Dünyanın ahlaki gelişime izin veren ve değer üreten bir yer olmasından yola çıkan filozof, varoluş, düzen ve estetiğin yanında anlam ve amaca da vurgu yapmaktadır. Böylece âlemi salt fiziksel varlık alanının dışına çıkararak hem ona hem de üzerinde yaşadığı insana bir anlam yüklemektedir. Bu noktada ahlaki gelişimden hareket eden filozof kendinden önce bu konuyu apriori yöntemle ele alan Kant'ın aksine a posteriori bir tutum benimsemektedir.

2.2. Âlemin Ahlaki Gelişime İmkân Sağlaması

Bir önceki konumuzda dünyanın akledilebilir olduğu kadar değer taşıyan varlıklara ev sahipliği yaptığını ifade etmiştik. Bu varlık, idrak edebilme yetisine sahip olan insandır. Gerçekten de insan idraki bir taraftan etrafındaki olguları anlama ve kavrama üzerine zihinsel bir çaba sarf ederken diğer taraftan da değer üreten, değer atfeden, çıkarımda bulunan ve yargılayan bir rol üstlenmektedir. Bu değerlerden biri olan ahlak konusu da hem felsefenin hem teolojinin hem de farklı bilimlerin önemli bir konusu olmuştur. İnsan eylemlerinin iyi ve kötü gibi değer ölçüleri ile kıyaslandığı ahlak konusunun bizim çalışmamız açısından önem arz eden tarafı Tennant'ın teleolojik açıklamasında bu alana yer vermesidir. Bu çerçevede dünyanın ahlaki gelişime imkân sağlayan elverişli yapısı, bu yapı içerisindeki insanın ahlaki durumu, ahlakın Tanrı'nın varlığına kanıt teşkil edip edemeyeceği gibi konulara Tennant'ın düşünceleri doğrultusunda yer vereceğiz. Tennat'ın görüşlerini aktarırken onun ahlak delili bağlamında eleştirdiği bir takım filozofların görüşlerine de konumuz sınırları içerisinde yer vermeye çalışacağız. Amacımız ahlak konusunun Tennant'ın teleolojik kanıtında nasıl bir yer teşkil ettiğini ve bu konuya olan bakış açısını ortaya koyabilmektir.

Acaba Tennant'ın ahlak hakkındaki düşünceleri nelerdir? İnsanın ahlaki bir varlık olarak gelişmesinde doğanın nasıl bir rolü vardır? Ahlak nereden türetilir? Evrensel ahlaki ilkelerden bahsedilebilir mi?

Tennant'a göre teistik felsefe açısından ahlaki düzenin ifadesinde ilk adım insanın doğaya ait ve onun önemli bir parçası olduğunu ortaya koymaktır. Bu ifade aynı zamanda dünyanın bir bütün olarak insanın ve onun ahlaki değerlerinin dikkate alınmadan tanımlanamayacağını veya açıklanamayacağını belirtmektedir.²³⁰ Tennant'a göre dünya, nedensel ilişkileri, bütünlüğü ve rasyonalitesi açısından ahlaki ve sonlu varlıkların yaşamı için elverişli tek yerdir. Böyle bir dünya, içerisinde kişiliği oluşturma, pratik akıl ve disiplin için gerekli şartları taşımaktadır. Bir başka deyişle kozmos, sonlu kişiler ile sonsuz kişisel bir Tanrı arasında kurulacak en yüksek ilişkiler için bir kapsam sunmaktadır.²³¹ Fakat dünyanın rasyonel olması Tennant'ın düşüncesinde herşeyin mükemmel bir uyum gösterdiği anlamına gelmemektedir.²³² Özellikle ahlaki ideal ya da iyilik düşüncesi her şeyin iyi ya da uyumlu olduğu gibi bir iddiayı içermemekle birlikte Tennant'ın buradaki her şey ile kastı, her bir şey olmayıp içerisinde kısmi kötülük ya da karmaşıklık olarak kabul edilenleri de içeren, her şeyin toplamıdır. Tennant'ın tek bir bütün veya kompleks olarak kabul ettiği şey, evrenin kendinden uyumlu düzen (*self-coherent order*) durumudur.²³³

İnsan kararlarında hatanın olmadığı ya da umutlarının düş kırıklığına uğramadığı gibi bir düşünce dünyanın rasyonalitesi ile bağdaşmamaktadır. Diğer taraftan ahlaki ideallerimizin özel istekler değil de ortak haklar olduğunu gözlemlemek Tennant'a göre mümkün değildir. Bu nedenle insan hakları ya da idealleri kozmik güçleri kendi istekleri için zorlayamazlar.²³⁴ Bu da şunu göstermektedir ki, dünyanın eylemlerimizle ve beklentilerimizle uyumlu olma veya onun rasyonalitesine karşılık gelme durumu ahlaki ilkelerle ölçülemez ya da bu rasyonalite ahlaki alanı kapsamaz.

Eğer tutarlı bir evrenden bahsedilecekse ahlaki çabayı haklı kılmak gerekir. Çünkü iyi ve kötü sonuçların izin verildiği bir dünyanın sınırları içinde özgürlük olmalı ve insanın kendisi bunları değiştirmek için harekete geçmelidir. Yoksa

²³⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 100.

²³¹ Tennant, **The Origin and Propagation of Sin**, s. 139.

²³² Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 95.

²³³ Tennant, "The Problem of Pain and Suffering", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, s. 97.

²³⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 95.

herhangi bir değişimden bahsedilemez.²³⁵ Bu açıdan mümkün olan en iyi dünya ise ahlaki gelişime izin veren bir dünyadır. Öyle ki, burada ahlaksız bir insan bile ahlaki iyiliğin üstünlüğünü kabul etmektedir.²³⁶

Tennant'ın düşüncesinde değer kavramının ortaya çıkan en belirgin şekli, ahlaki değerdir. Ahlaki yargılar ise insan yapısıdır. Tennant'a göre hem insanın hem de Tanrı'nın bir yargılaması olmalıdır yoksa Tanrı hakkında konuşmak boştur. Onun ifadesiyle dünyamızın türünün en iyisi olmadığı kanıtlanamadığı sürece teizmin inancı makul (*reasonable*) ve sarsılmaz (*unshaken*) kalacaktır. Tennant, dünyaya ilişkin açıklamasını "en iyi" (*best*) ve "mümkün"(*possible*) kavramları üzerinden yapmaktadır. Ona göre bu kavramları kullanırken samimi ve tutarlı olduğumuz sürece teizme yönelik rasyonel inançtan (*rational faith*) vazgeçmemiz için bir gerekçe yoktur. İyi, bir çeşit değeri ima etmektedir ve en iyiden kastın teistik açıdan "en yüksek değer" (*highest worth*) anlamına geldiğini ifade eden filozofa göre en yüksek değer, "ahlaki değer"(*moral worth*) olmaktadır.²³⁷

Tennant'ın düşüncesinde etik ilkeler, ortaya çıktıkları toplumdaki önemine göre insani iradenin belirli amaçlara yönlendirildiği genel kurallar olarak değerlendirilmektedir. Bu kurallar a priori biçimlerden ziyade koşulsuz önermelerdir.²³⁸ Fakat bu tanımlama ahlakın öznel olduğu anlamına gelmemelidir. Bir başkasının yaşam hakkına kastetmeme, hırsızlık yapmama, iyilik yapma, kötülükten uzak durma gibi her koşulda ve durumda üzerinde anlaşılabilir ve evrensel olarak kabul edebileceğimiz birçok ahlaki ilkedden bahsedebiliriz. Yine de bu değerlerin doğruluğu fiziki yasaların ortaya çıkardığı gibi bir doğruluk olmayıp insan iradesinin mümkün olan ideali gerçekleştirme amacıyla koruduğu değerlerdir.²³⁹

²³⁵ Bertocci, **Introduction to the Philosophy of Religion**, s. 349.

²³⁶ Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, s. 89.

²³⁷ Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, s. 78.

²³⁸ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 99.

²³⁹ Mehmet Demirtaş, **Tanrı-Âlem İlişkisi**, 2. Baskı, Otorite Kitap, Antalya, 2018, s. 74.

Diğer taraftan insanın bedensel iştahlarından ve dürtülerinden bağımsız bir ahlaki kazanımı mümkün görmeyen Tennant'a göre açlık ve cinsellik, insan ahlakının temeli ve bir nevi hammadresidir. Ahlak hammadde olmadan yapılamaz ve bu hammaddeyi sağlamada doğa bir kez daha insanın ahlaki statüyü kazanması için bir araç konumundadır. İnsandaki özgür irade, ahlaki akıl ile ahlaki olmayan dürtü arasındaki çatışma olmaksızın ortaya çıkamamaktadır. Ahlakın kökleri doğada mevcuttur, ancak insanda saf ego veya ruhun doğuştan gelen ve kalıtsal olmayan potansiyelleri olmalıdır.²⁴⁰ Her insan kalıtsal olarak yaratılışında mevcut bulunan iştah ve dürtü ile yaşama başlamaktadır. Bir taraftan duygular ve arzular diğer taraftan akıl ve vicdan arasındaki çatışma, insan ahlakının bir koşulu olmaktadır. Mantıksal olarak bir ahlak koşulu olsun ya da olmasın bu çatışma yaşamın koşulları ve insan gelişiminin yasaları tarafından kaçınılmaz olarak insana dayatılmaktadır.²⁴¹

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler doğrultusunda Tennant ahlaki gelişim açısından doğayı çok yönlü ve elverişli bir yer olarak görmektedir. Ahlakı, varoluşsal bir gerçeklik temelinde ele alan filozofa göre bu gerçeklik insanın biyolojik, psikolojik ve sosyolojik gerçekliğinin belirlediği arzuları ve beklentileri ile ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Tennant'ın düşüncesinde ahlaki ilkeler mutlak ve evrensel bir ideali öngörmemekle birlikte insan gerçekliğinde ve onun talepleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu taleplerin dünyanın rasyonelitesi ile uyum sağlamaması iki gerçeklik alanının birbirinden ayrı değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Dünya bu anlamda insanın ahlaki eylemi, amaç ve taleplerini oluşturduğu bir araç konumundadır.

Bu noktada akla şu soru gelebilmektedir. Ahlaki yetilerimizin Tanrı'ya olan inanç noktasında bir fonksiyonu var mıdır? Ya da Tanrı'nın varlığına delil oluşturacak veya ona olan inancımızı destekleyecek türden bir ahlaki kanıttan bahsedilebilir mi? Tennant'ın ahlaki kanıt hakkındaki düşünceleri nelerdir? Kendisi bir ahlaki kanıt ortaya koyma çabasında ya da iddiasında bulunmuş mudur? Bu soruları Tennant'ın düşünceleri ve onun ahlaki kanıt konusunda eleştiride bulunduğu bir takım düşünürlerin görüşleri ile birlikte ele alacağız.

²⁴⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 102-103.

²⁴¹ Frederick R. Tennant, **Concept of Sin**, Cambridge University Press, Cambridge, 1912, s. 146.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Tennant için ahlaki değer yargıları, değeri belirlemek dışında bir şey öngörmemekte ve kendisinin ötesinde herhangi bir şeyin varlığına dair bilgiye ulaştırmamaktadır. Tennant, bazı teizm savunucularının kesinliğin elde edildiği tek yerin ahlaki saha olduğunu belirtmelerine karşın felsefi teolojinin kesinlik ya da dini inançla değil, kesinliğin bulunmadığı yerde objektiflik ve makuliyetle hareket ettiğini ifade etmektedir.²⁴²

İnsanın ahlaki durumu ve deneyimi, teizm için bir takım ahlaki argümanların temellerini sağlamıştır. Bir başka deyişle Tanrı'nın varlığı doğrudan insan ahlakından çıkarılmıştır.²⁴³ İnsanın ahlaki deneyiminden ve bu deneyime ait her türlü bilgidен hareket ederek Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışan²⁴⁴ ahlak delili söz konusu olduğunda karşılaştığımız ilk düşünür Kant olmaktadır. Kant, delili oluşturduktan sonra delile yönelik eleştiriler doğrultusunda çeşitli değişikliklere gitmiştir. Kant'tan sonra ahlak delilini farklı biçimlerde ele alan A. E. Taylor (1869-1945), H. Rashdall (1858-1924) ve J. H. Newman (1801-1890) gibi düşünürler bu delile yapıtlarında yer vermişlerdir.²⁴⁵

Tennant da teizm açısından kanıt olma iddiasındaki ahlaki argümanların çeşitli biçimlerinden bahsetmekte ve onları eleştirmektedir. Bu eleştirilerden ilki a priori bir özellik gösteren Kant'ın pratik aklın öncülüğünde yer verdiği ahlaki argümanıdır. Esasen Tennant'a göre teizm adına ahlaki kanıtlar Kant'dan önce de ileri sürülmüştür fakat bunlar genellikle ikinci derece öneme sahip olmakla birlikte yine de Kant'dan itibaren teistik sistemlerde baskın bir konuma sahip olmuşlardır. Özellikle Kant'ın ahlaki yetilerimizin Tanrı'ya olan inanç noktasında tatmin edici bir zemin oluşturduğu sonucuna varmasında bu muhakeme çizgisinin etkili olduğu ifade edilmektedir.²⁴⁶ Bu bağlamda Kant'ın ahlak felsefesine de kısaca değinmek konunun anlaşılmasını ve Tennant'ın eleştirisine zemin hazırlama, bu eleştirilerin anlamlılık ve tutarlılığını anlayıp karşılaştırma bakımından uygun olacaktır.

²⁴² Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 95.

²⁴³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 93.

²⁴⁴ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 93.

²⁴⁵ Bayram Dalkılıç, **Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür: Bertrand Russell**, 1. Baskı, Kendözü Yayınları, Konya, 2000, ss. 87-88.

²⁴⁶ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 96.

Kant'ın ahlak felsefesinde ahlaki bilginin alanı salt pratik akıldır. Salt pratik aklın ilkeleri herkes için geçerli ve ahlakça zorunlu olan yasalardır. Fakat bu yasalar tecrübeden bağımsızdır. Bir başka deyişle doğaya ait yasalar değildir. Dolayısıyla irade ve eylemleri doğadaki nedensel yasalar gibi yönetmezler. Buyruk niteliğinde bir gereklilik gösteren bu ilkeler sadece “yapmalısın” şeklinde ortaya çıkarlar. Bu durum, iyiliğin eylemle ortaya çıkmasından ziyade eylemden önce iradenin kendisinde ortaya çıkması anlamına gelmektedir. İradenin iyiliği, sonucu ve amacıyla ölçülemeyen, kendi başına sahip olduğu bir iyiliktir. Kant, akli gerekliliği hipotetik buyruk ve kategorik buyruk üzere bir ayırma tabi tutmaktadır. Hipotetik buyruklarda insanın fayda ve çıkarına yönelik gizli bir koşul mevcuttur. Örneğin, “tutumlu ol” gibi bir buyrukta “eğer paramı iyi kullanırsan hastalık ve ihtiyarlıkta işine yarar” anlamına gelen gizli bir şart ve çıkar söz konusudur. Kategorik buyruklar ise içerisinde hiçbir gizli şart ve menfaat barındırmazlar. Durum ve şartlar ne olursa olsun herkes için sadece buyrulanın yapılmasını isterler.²⁴⁷

Tennant ise Kant'ın teistik bir kanıt sağlama niyetinde olmadığını ifade etmektedir. Ona göre Kant, Tanrı'nın teorik akıldan dolayı düzenleyici bir fikir, pratik akıldan dolayı da bir postulat (varsayma) olduğunu savunmaktadır. Kısacası dünyada kalıcı bir ahlaki düzen söz konusu ise olması gereken şey Tanrı'dır. Tennant, Tanrı fikrine yalnızca âlemin düzenlenmesi konusunda ihtiyaç duyan Kant'ın bu yaklaşımını, tıpkı Descartes'in düşüncenin varlığa uyumunu sağlamak için Tanrı fikrine ihtiyaç duymasına benzetir.²⁴⁸

Tennant'ın Kant'ı eleştirdiği bir diğer konu ise ahlaki değerlerin bilgi ve inançtan bağımsız, koşulsuz, ya da herkes için evrensel ve mutlak olduğu varsayımıdır. Tennant için bu düşüncelere katılmak mümkün görünmemektedir. Çünkü ona göre uygunlukların kapsamını ve aralığını tanımlayan ilkeler gerçek koşullarından soyutlandığında bilgi yerine anlamsız ve koşulsuz düşünceler haline gelirler. Kant'ın kategorik zorunluluk düşüncesine göre “yapmalıyım” demek “yapabileceğim” anlamına gelmektedir. Bu buyruk, insan yükümlülüklerinin yerine

²⁴⁷ Heinz Heimsoeth, **Immanuel Kant'ın Felsefesi**, Çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, ss. 126-127.

²⁴⁸ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 96.

getirilebileceği bir alandan türetildiği için olması gerektiği gibi olma durumunu ima etmekte ve onu koşullandırmaktadır. Koşulsuz hale getirildiğinde ise “yapmalıyım” ifadesi, ortamından soyutlandığı için artık “yapabilirim” anlamını içermez. Tennant’a göre Kant bu belirsizlik tuzağından kaçamamaktadır. Çünkü en yüksek iyinin gerçekleşmesi için Tanrının varlığı postulat olarak değil zorunlu olarak gereklidir.²⁴⁹

Tennant’ın Kant ile ilgi buraya kadar verdiğimiz eleştirilerine bakılacak olursa O, temelde insan eylemlerinden türetilen ahlakın gerçek koşullarından soyutlanmasına itiraz etmektedir. Kant’ın ahlaki alanda insanın sahip olduğu potansiyeli dikkate almaksızın oluşturduğu kategorik zorunluluk, varoluşsal gerçekliği aşmaktadır. Diğer taraftan Tanrı’nın varlığı ahlaki düzenin durumuna göre kendine yer bulmakta, ahlaki düzen kendini devam ettirdiği ve kararlılık gösterdiği ölçüde Tanrı varsayılmaktadır. Kısacası yerleşmiş evrensel bir ahlak varsa orada Tanrı’dan bahsedilebilmektedir. Fakat herhangi bir bilgiden bağımsız evrensel ahlaka ait ilkeleri belirlemede salt aklın yetkinliğini kabul ettiğimizde Kant’ın kategorik zorunluluğunda ileri sürdüğü önermeler her kişi için farklılık gösterebilmektedir. Bu bağlamda Tanrı’nın varlığı ise kanaatimizce bu farklılıklardan bağımsız ve onun üzerinde bir gerçekliğe sahip olmalıdır.

Tennant, mutlak ahlaki varsayan bir başka düşünür Rashdall için de bir takım eleştirilerde bulunur. Rashdall’e göre ahlaki deneyimimiz mutlak ve mükemmel bir ahlaki standartın varlığını göstermektedir. Bu mükemmelliğin varlığı ise Tanrı’nın varlığını ifade etmektedir. Bu argümanda değer ve gerçeklik arasındaki bağlantının Rashdall tarafından benimsenen özel metafizik bir sistemle oluşturulduğunu ifade eden Tennant, Berkeley²⁵⁰ tipi bir idealizm olarak tanımladığı bu düşüncüyü yanıltıcı bulmaktadır. Ona göre zihindeki fikirlerin varlığı, gerçek veya ontal varlıkların varlığıyla bir bağlantı kurulmasını ya da bu varlıklar arasındaki ilişkilerde bir geçiş bağlantısı kurulmasını gerektirmemektedir. Tennant’a göre bir fikir, geçerli olduğu

²⁴⁹ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 96-97.

²⁵⁰ George Berkeley (1685-1753)’in ahlak felsefesindeki ahlaki önerme ve kurallar, matematikte olduğu gibi kesin ve değişmezlerdir. Her dönemde ve her koşulda geçerli ve evrensel olarak kabul edilen bu ilkeler, doğa yasalarından elde edilmektedir. Çünkü Berkeley için “doğal düzen, Tanrı’nın bizimle konuştuğu optik bir dil” olarak yorumlanmaktadır. Bkz. Tuncay İmamoğlu, **Bir Tanrı Kanıtlanması Olarak Berkeley İdealizmi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 203.

ölçüde gerçeğe geçiş yapabilir. Bu nedenle bazı idealler ve fikirler geçerli olmadıkları halde gerçekmiş gibi kabul edilebilmekte ya da öngörüler sunabilmektedir. Böyle bir mantık tıpkı insanın boyunun uzamasından hareketle sonsuz boyda bir devin var olduğu fikrini öngörebilmesi gibidir. Filozof, buradaki varoluş (*existence*) ve gerçek (*real*) gibi kavramların kullanımına dikkat çekmektedir. Ona göre gerçek kavramı, tanımı yapılmadan kullanıldığında hem değer hem de varoluşu içeren hibrid (*hybrid*) bir anlayışa yol açmaktadır. Kısacası Tennant'a göre ahlaki deneyimimiz, fikirlerimiz, ilerlememiz, norm ve idealleri öngörebilir, fakat mutlak, kesin veya mükemmel bir norm bizim varsaydıklarımız kadar açık değildir.²⁵¹

Tennant'a göre Tanrı'nın varlığına delil olma iddiasındaki ahlaki kanıtlar Tanrı'nın varlığının rasyonel bir kanıtını sağlayamazlar. Bu tür kanıtlar gerçeklerden izole edilerek oluşturulmuş ve a priori ön koşullar uğrunda kullanılmıştır. Onun ifadesiyle ahlakın tamamen kavramsal ve bilişsel çabalarla oluşturulduğu ve tartışmasız olarak kabul edildiği bu öncüllerden yola çıkarak etik ideallerin Tanrı'nın varlığının kaynağı olduğuna dair bir argümandan bahsedilemez. Tennant'a göre tüm bu düşünceler görünüşte ancak sinoptik (özet) bir bakış açısıyla dünyanın yorumlanmasında dikkate alınması gereken kısmi verilerdir. Bunlar teizm açısından kümülatif bir teleolojik argümanın yalnızca köşe taşı olabilirler.²⁵² Tennant, ahlaki kanıtlara dayanak sağlayan a priori temelleri güvenilir bulmakla birlikte bu türden oluşturulmuş kanıtların Tanrı'nın varlığını kanıtlama iddiasını da yetersiz bulmaktadır. Ona göre bu kanıtlar, teizme katkı sağlasa da rasyonellikten uzaktırlar.

Tennant, ahlak konusunda doğal seleksiyon ve buna bağlı natüralist açıklamaları da ahlaki duygularımızın kökenini açıklayamadığı için eleştirmektedir. Ona göre, doğal seçim bireyler ya da toplumlar için sadece hayatta kalma değerine sahip ahlaki davranış ve ilkelerin ortaya çıkışını ve kalıcılığını açıklayabilir fakat hayatta kalma değeri daha yüksek ahlakla ilgili bir konu değildir. Bir kez varoluş mücadelesinde faydaya sahip olmak için yeterli seviyede gelişmiş olmak diğer alanlardaki yüksek seviyelerin gelişimini açıklamamaktadır. Öyle ki, dile, düşünceye

²⁵¹ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, ss. 97-98.

²⁵² Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 100.

ve sosyal ilişkilere evrimsel süreçte ulaşan insan aklı, artık arzularına ve çıkarlarına mekanik seleksiyon ile değil kendi içinde sahip olduğu içsel güçler yoluyla kendiliğinden ulaşabilecek bir konumdadır. Tennant bu noktada natüralizm tarafından doğaüstü ve ilahi bir nedene başvurmanın gereksiz görüldüğünü ifade etmektedir.²⁵³

Tennant, Darwin'in evrim kuramının en önemli savunucularından birisi olan İngiliz biyolog Thomas H. Huxley (1825-1895)'den güçlü ve güçsüz arasındaki hayatta kalma mücadelesinde doğadan bir "erdem okulu" (*school of virtue*) olarak bahsedilemeyeceğini aktarmaktadır. Huxley'e göre, fiziksel doğa, insanın kökleşmiş iştahları için çalışmakta ve onun yüksek etik değerleri elde etmesini engellemektedir. Doğa, bu nedenle insanın orijinal günahının (*original sin*) sebebidir ve çeşitli ahlaksızlıklarının şeytani bir kışkırtıcısıdır. Tennant, Huxley'in bu görüşlerine katılmamaktadır. Ona göre doğa, büyük ölçüde tekdüzelik veya yasa ile yönetilen bir evrendir. Doğanın değişmezliği ve tarafsızlığı, aynı zamanda akıllı ve ahlaki olan yaşamın ön koşuludur. Bu açıdan doğa, numenal insanın fenomenel bir insan olarak ahlaki bir varlık olmasını mümkün kılan güçtür. Doğanın varlığı sayesinde insan, tehlike ve zorluklar karşısında ahlaki erdemleri elde etmektedir.²⁵⁴ Bu nedenle Tennant, insanın evrimsel sürecin ilkel balçığındaki kökleri ile değil, ahlaki ve manevi deneyimindeki çıktılarını ile değerlendirildiğinde, doğanın bu süreçte akıllı ve ahlaki yaratıkların gelişimi için bir araç olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünmektedir.²⁵⁵

Tennant'a göre davranışlarımız, bir saatin hareketleri gibi belirlenmiş olsa idi bu durumda önceden kurulmuş olana bir uyum gösterir ve tasarımcının amacını yerine getirebilirdi. Bu durumda yaratıcı bizi sadece doğru olanı yapabilmeye zorlamış olurdu. Böylesi bir kurgu, mutluluk düşüncesi ile çelişmektedir. Nitekim kurulu bir saatte ahlaki bir değer bulunmamaktadır. Onun yaptığı şey yalnızca mükemmel bir şekilde zamanı ölçmektir.²⁵⁶ Oysaki bizim gibi sonlu ve gelişmekte olan ahlaki bir dünyada ahlaki kötülük kaçınılmazdır. Fakat aynı zamanda böylesi bir

²⁵³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 94.

²⁵⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 102.

²⁵⁵ Hick, "Tennant, Frederick Robert", **The Encyclopedia of Philosophy**, s. 393.

²⁵⁶ Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, s. 83.

dünya mümkün olan en iyi dünyadır. Tennant'a göre bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Tanrı, neden bir dünya yarattı ya da neden bir anda mükemmel bir dünya değil de gelişen ve evrimleşen bir dünya yarattı? Tennant'ın bu soruya cevabı, gelişime izin veren bir dünyanın mümkün olan en iyi dünya olduğudur.²⁵⁷ Fakat en iyiden kastedilen şeyin bazı şüpheci teistler ve ateistlerce hedonik ifadelerle dönüştürülebildiğini ifade eden filozofa göre dünya bu anlamda insan zihninin kavrayabileceği en mutlu biçime sahip değildir. Tanrı'ya layık ve onun tezahürünü taşıyan insan için mümkün olan en iyi dünya ahlaki bir düzen ve yaşam alanı olan dünyadır. Ahlaki gelişim ve onun amacı varoluş nedeni olmalıdır. Ahlaki karakter ve ilerlemeyi mümkün bir dünyanın en iyi değerleri olarak tanımlayan filozofa göre olası herhangi bir dünyada bu değerlerden vazgeçmek acı, istek, çaba ve ilerlemenin olmadığı daha kötü ve düşük bir dünyayı tercih etmek olacaktır.²⁵⁸

Tennant, insanın acı çekmesi gibi bir durumu fiziksel bir kötülük olarak değerlendirip dünyanın düzensiz ve kusurlu bir tasarım mekanizması olduğu şeklindeki bir indirgemeci yaklaşımı doğru bulmamaktadır. Acının varlığı, mükemmellik için gelişen ahlaki bir düzenin mantıksal sonucudur. Bu acı, bazen bir insan ya da hayvanı tehlikeye karşı uyarıcı bir fonksiyon görevi görebilmektedir.²⁵⁹ Tennant, insanın ahlaki durumunun kazanılması konusundan, *Günahın Kökeni ve Yayılması* adlı eserinde bir gelişim ve süreç olarak bahsetmektedir. İnsanın kendi doğallığı ya da ilkel dönemi itibariyle ahlaki varlık seviyesine ulaşmadan ampirik olarak günahın kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır.²⁶⁰ Ona göre insan yaşamında önceden işlenmiş bir ahenk bulunmamaktadır. Ahlaki yaşam, irade, akıl ve vicdanla oluşturulmaktadır.²⁶¹

Tennant'ın anlayışında doğa, ahlaki varlıklar üretmiştir. Ahlak ise hammadde (*raw materyal*) olmadan yapılamaz. Bu hammaddeyi sağlamada doğa,

²⁵⁷ Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, s. 77.

²⁵⁸ Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, ss. 78-79.

²⁵⁹ Tennant, "The Problem of Pain and Suffering", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, ss. 98-100.

²⁶⁰ Tennant, **The Origin and Propagation of Sin**, s. 113.

²⁶¹ Tennant, **Concept of Sin**, s. 148.

insanın ahlaki statüyü (*moral status*) edinmesi için “araçsal” (*instrumental*) olduğundan dolayı değerlemeye uygundur. Doğa ve ahlaki insan kavga içinde değil, birlik içindedir. Doğanın tüm süreci, akıllı ve ahlaki varlıkların gelişiminde aracı olarak görev yapmaktadır. Ahlaki durumun kazanılması, insandaki gelişimin diğer aşamaları ile aynı doğrultuda olup bu aşamanın doruk noktasıdır.²⁶²

Tennant, teleolojik kanıt savunusunun son basamağını amaç ve ilerleme olarak belirlemiştir. Buraya kadar ele aldığımız dış dünyaya ait farklı alanlardaki her bir uyum, adaptasyon ve düzen fikri bütünsel bir gayeye bağlanmıştır. Tennant’ın teleolojik kanıt zincirinin son halkası diyebileceğimiz bu konu başlığında nihâi ve ilâhî bir amaca vurgu yapılmaktadır.

2.3. Amaç ve İlerleme

Tennant’ın düşüncesinde âlem ve insan arasında nasıl bir ilişki kurulmaktadır? İnsanın bu âlemdeki yeri, amacı ve görevi nedir? Amaç fikri nasıl ortaya çıkmakta ve nasıl bir süreç oluşturmaktadır? Bu ve buna benzer sorular çerçevesinde konumuzu ele alacağız.

Öncelikle Tennant’ın düşüncesinde doğa, akıllı ve ahlaki statüye sahip bir varlık olan insanda kendini ifade etmektedir. İnsan, doğanın bilinebilir tarihinin şimdiki aşamasına kadar kademeli bir yükselişin doruk noktasıdır. Tennant’a göre insan, fiziksel doğa açısından açıklanamamakta fakat doğa, insan ile bir anlam bulabilmektedir. Darwin teorisi sonrası insanın dünyadaki istisnai konumu, natüralizmin açıklamaları ile sıradanlaştırılmıştır. Fakat Tennant, insanı Darwin’in secere ağacına göre değil, bu ağacın meyvelerine yani ürettiklerine göre dikkate almaktadır. Bu anlamda doğa, insanın doğallaşması ve insani nitelikleri elde etmesinde önemli bir faktördür.²⁶³

Tennant için doğa sadece değişimi değil, değerleri de içeren bir süreçtir. Bu nedenle doğa, yaşam için elverişli olmasının yanında insanda rasyonelite ve ahlakla

²⁶² Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 103.

²⁶³ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, ss. 101-102.

sonuçlanan zihinsel ilerlemeye de hizmet etmektedir.²⁶⁴ Bu ilerlemeye dikkat çeken Tennant'a göre insanlık faaliyetlerini icra ederken ortaya nasıl bir şey koyacağı konusunda herhangi bir önyargıya ya da kesin fikre sahip olmamasına rağmen çoğu zaman kurumlarını ve inançlarını bildiklerinden daha akıllıca inşa etmiştir. Bazen de istenen ve arzu edilen şeyler hayal bile edilemeyen şeylere yol açmıştır. Böylece reformlar ve devrimler insanlık tarihinde yer edinmiştir. Kısacası Tennant, kendi yolunu çizebilen ve felaketlerden kaçınabilen insan zihnini, doğanın bilinç içermeyen bilgeliği, mekanik ve kadercı yapısı karşısında değer üretici olarak dikkate almaktadır.²⁶⁵ Mantıksal ve matematiksel işlemleri kullanan, yasalar yapan ve bu yasalarla yönetilen bir dünya inşa eden, istikrarlı bir ilişki kuran, değer üreten insan zihni, kendi faaliyetleri ile hem anlam kazanmakta hem de anlaşılabilir bir dünya oluşturmaktadır.²⁶⁶ Anlaşılan o ki, Tennant için doğa, insan zihni ve eylemleri dikkate alınmadan açıklanamaz. Bu yönüyle doğa Tennant tarafından antroposentrik bir yaklaşımla açıklanmakta, insan akli ve bilincine vurgu yapılmaktadır.

İnsana merkezde yer veren dünya görüşü Tennant'a göre bir anlamada kozmik teleolojide bulunur ve teleolojik açıklama ile yakın bir ilişkisi vardır. Fakat Tennant için antroposentrizm bir yüceltmeden ziyade insanın doğada bazı özellikleri nedeniyle ayırt edilmesi anlamına gelmektedir. Doğa âleminde hiçbir nihai amaç belirgin değilken rasyonellik, takdir etme, kendi kaderine yön verme ve ahlak gibi özelliklere sahip bir varlık olan insanda bu amaç antroposentrizm ile belirgin hale gelmektedir. Tennant için insanı değerli kılan sadece onun sahip olduğu zekâ değildir. Zekâ, varlık hiyerarşisi için ortak bir nitelik olabilir fakat insanda asıl ayırt edici olan ve onu erdemli kılan şey, yüksek değerleri taşımasının yanında ilahi amaca bağlılık hissetmesidir.²⁶⁷

Tennant, insana ait nitelikleri ve onun doğa içerisindeki yerini tanımladıktan sonra insandaki amaç fikrinin kaynağını ve bu fikrin Tanrı için de geçerli olup olamayacağı konusuna açıklık getirmektedir. Gerçekten de Tanrı'nın bizim sahip olduğumuz amaç fikrine benzer bir amacından bahsedilebilir mi?

²⁶⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 106.

²⁶⁵ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 108.

²⁶⁶ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 110.

²⁶⁷ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 113-114.

Tennant'a göre amaç fikri insanın faaliyet alanından türetilmiştir. Bu fikir, düşünsel önermelerin kapsamı ve geçerliliği gibi ampirik bir doktrindir. Ancak bu fikir; faaliyetleri, zekâsı, tanımı veya hipotezi gereği, benzersiz ve bizden farklı olan Tanrı'ya uygulandığında teizm açısından antropomorfizme yol açmaktadır. Dolayısıyla Tanrı'nın doğası ve nitelikleri konusundaki açıklamalar teizm açısından farklılaşmaktadır.²⁶⁸

Tennant, insandaki amaç fikrinin gelişiminde aşağıdaki dört kurucu unsura yer vermektedir.

- 1- Ulaşılabilecek durumun önceden tasarlanmış fikri,
- 2- Bu duruma değer bakımından duyulan arzu,
- 3- Durumun kazanımı için kullanılacak araçlar,
- 4- Tasarlanan fikrin aşamalar yolu ile gerçekleştirilmesi.

Bütün bu unsurların her biri için zamansal ardışıklığı temel faktör kabul eden Tennant, zamansal formun Tanrı'nın etkinliği ve deneyimine aktarılıp aktarılmayacağı konusunu ise tartışmalı bulmaktadır. Ona göre tasarım ve gerçekleşme arasındaki zamanı zorunlu kabul etmek yerine irade ile uyumun ardışıklığı dikkate alınır ise o zaman dünyadaki amacın bir zekânın ifadesi olduğu daha kolay anlaşılabilir. Nihayetinde dünya ilahi bir amacı somutlaştırıyor ise o aynı zamanda yüce varlık için değerli olanı da içermektedir.²⁶⁹

Tennant, Tanrı'nın insandaki gibi bir amaca sahip olup olmadığı ya da insandaki amaç fikrinin Tanrı'ya aktarımını tartışmalı bulsa da dünyanın mevcut yapısının insanın amacına hizmet ettiğini ve bunun da Tanrı'nın bir amacını gösterebileceğini düşünmektedir. Fakat bu amacı anlayabilmek için doğanın farklı açıklamalarına da izin verilmelidir. Tennant' göre bu anlayış teleolojik açıklama ile elde edilebilir.

²⁶⁸ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 115.

²⁶⁹ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 116.

Açıkçası Tennant'a göre bilim söz konusu olduğunda evrensel, rasyonel ya da mantıksal yaklaşımlar dikkate alınmakta fakat felsefe söz konusu olduğunda keyfi davranılmaktadır. Bu durumda dünyanın içsel öneminin tüm özelliği ile gözden kaçırılacağını düşünen filozof, insanda var olan genetik süreklilik, epistemik kapasite ve ilerlemenin bu dünyada bir düzen koyucuyu ve onun amacını okumamıza izin verdiğini ifade etmektedir. Tennant, doğayı teleolojik olarak okuduğumuzda diğer alanlarla birlikte ahlaki alanın benzersiz bir öneme sahip olduğunu kavrayabileceğimizi ifade etmektedir. Çünkü dünyanın sanat eseri olduğu düşüncesi bize bunun ahlaki amaç için tasarlandığı düşüncesine geçiş yapmamızı sağlamaktadır.²⁷⁰ Tennant için dünyada oluşturulmak istenen ahlaki ideal Tanrı'nın doğasını ifade etmektedir.²⁷¹ İnsan ise ahlaki düzenin (*moral order*) gerçekleşmesinde Tanrı ile birlikte çalışan işçiler olarak tanımlanmaktadır.²⁷² Tennant, düzendeki amacın, kendini en açık biçimde ahlakta gösterdiğini ifade etmektedir.

Acaba dünyaya teleolojik bakış açısı nasıl olmalıdır? Bir başka deyişle dünya teleolojik olarak nasıl yorumlanmalıdır? Tennant'ın bu konudaki yaklaşımının da yine insan merkezli bir açıklama olduğu görülmektedir.

Tennant'ın düşüncesine göre teleoloji, başlangıçların amaç ya da bitiş noktasına göre (*terminus ad quem*) daha yüksek olandan daha alt aşamalara, zamansal yerindelik ve değerlerin gerçekleştirilmesi açısından yorumlanmasıdır. Dünya süreci hala devam ettiğine ve sona ermediğine göre şu ana kadar dünya olarak bilinen şey insandır. İnsan, zamanın son evrimi olmasa da değer bakımından en yüksek varlıktır. Bu sebeple tüm doğa ile birlikte düşünüldüğünde onun var oluşunun bir nedeni olmalıdır. Dolayısıyla teistik felsefede insana en üst seviyede yer verme gerekliliği ön yargılı fikirlerden ziyade rasyonalite, insanın kendi kaderini tayin ve takdir etme gibi gerçeklere dayanmalıdır.²⁷³

²⁷⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 111.

²⁷¹ Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, s. 88.

²⁷² Tennant, "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, s. 84.

²⁷³ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 114.

Amaç düşüncesini Tanrı, insan ve doğa açısından tahlil eden filozof sonrasında ilerleme konusunu ele almaktadır. Ona göre ilerleme kendi içerisinde farklılaşan bir takım amaçlar doğrultusunda kullanılan bir araç olsa da tüm bunların üzerinde oluşturulan nihai bir amacı da içerebilmektedir. Bu anlamda ilerleme, bireyin sadece kendisi veya başkaları için gelecekteki mükemmelleşme adına kullanılan bir araç olarak görülmemelidir. İlerleme, toplumsal fayda ve bireylerin iyiliğinin gözetilmesi bakımından elbette iyidir. Fakat filozofa göre ilerici olma, evrenin tüm ulaşılabilir etki alanları boyunca Tanrı'nın nihâi özünü oluşturabilir. Dolayısıyla ilerlemenin kendisi de bir amaç olabilir. Örneğin çocukluk, insan oluşumunun sadece bir aşaması değildir. Ya da geçmiş nesiller sadece gelecek nesiller için daha fazla ilerleme ve iyi fırsatlar sunmak için çalışmamışlardır. Bir gül tomurcuğu tam gelişmiş gülden farklı olabilmekle birlikte ona eşit bir güzelliğe ve mükemmelliğe de sahip olabilir. İlerleme, insan neslinin yaşamındaki her aşamada bireyin uygun çalışmasıyla birlikte içsel bir değere veya kendi içinde bir nihâi amaca sahip olabilir veya bunların ötesindeki bir şey için araç olarak görülebilir.²⁷⁴

Tennant'a göre, kozmik teleolojinin dayandırıldığı bundan önceki her bir alanın nedensel ya da tanımlayıcı bir açıklaması ortaya çıksa dahi yine de teleolojik açıklamanın kabul edilmesi kaçınılmazdır. Çünkü doğadaki bu olgu alanları tek bir alandan ziyade birkaç alanı beraber düşündüğümüzde mekanik ve nedensellik gibi yeterli bir zemin arandığında bir bütünün parçaları gibi birbirine bağlıdırlar. Bu durumda ilahi tasarım, kaçınılmaz bir açıklama haline gelmektedir. Teizm, artık Tanrı'yı bilimsel kapanmaya yatkın doğa bilimleri arasındaki büyük boşluklara yerleştirmeyecektir. Tennant için nedensel ve teleolojik açıklamalar birbirlerinin işlevini yerine getiremezler fakat bunlar birbirlerini dışlayan alternatifler olarak da görülmemelidir.²⁷⁵

Tennant'a göre, kozmik teleoloji mantıksal kusurlar içerse dahi en azından anlamsız değildir. O, ikonoklastik filozofların dahi teleolojik argüman biçimlerine saygı duyduklarını ifade eder. Bunlardan birisi olan David Hume, argümanın mantıksal zorlayıcılığını reddetse de *Diyaloglar* adlı eserinde evrendeki ve onun

²⁷⁴ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 118-119.

²⁷⁵ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 103-104.

parçalarındaki uygunluğun çekiciliğini itiraf etmiştir. Bir başka filozof Kant da teleolojik kanıttan insanlığın ortak nedenine yönelik en net ve uyumlu kanıt olarak bahsetmektedir. Tennant, tüm bu açıklamalara rağmen, şimdilerde o dönemdeki düşünülenlerden daha kapsamlı ve etkileyici bir tasarım argümanı üretilbileceğini ifade etmektedir. Tennant, David Hume’u insanı ve onun ahlaki durumunu görmezden geldiği gerekçesiyle eleştirirken; Kant’ı bu yöndeki farkındalığı nedeniyle Hume’dan ayırmaktadır. Fakat o, Kant’ı yine insanın tarihsel gelişimini, biyolojik yönünü ve doğa ile olan bütünlüğünü göz ardı ederek tamamen rasyonel işlevini ön plana çıkardığı gerekçesiyle eleştirmektedir.²⁷⁶

Tennant, tüm bu düşünceler sonrası, teleolojinin ve teizmin kendi döneminden bir asır önceki düşünceye hâkim olan mükemmellik, ilericilik gibi statik kavram ve soyutlamalarla ifade edilebileceği sonucuna varmaktadır. Teleolojik açıdan yasaya uygunluk dünyaya içsel olup düzen ontolojik olarak dünyanın kendi içinde mevcuttur. Genel anlamda dünya, yapısı ve bilimsel anlaşılabilirliği açısından onunla olan ilişkimizde etkilendiğimiz bir değer taşıyıcısı ve üreticisidir. Eğer dünyanın bu yönü göz ardı edilirse dünya tam olarak tarif edilemez ve anlaşılabilir. Onun sadece kısmi bir yönü dikkate alınır. Teleoloji, fiziksel bilimin izlediğinden farklı türde bir açıklama sunar. Felsefi açıklama ise sadece bilimsel ya da mantıksal ve matematiksel rasyonalitenin bir uzantısı değildir. Akıl, sadece bilimsel rasyonalite sınırları içerisinde kalmamalı ontolojik varsayımlar ve gerçekliğin değer yönü ile ilgili epistemolojinin açıklanma biçimine de izin veren bir imkân sağlamalıdır. Tennant açısından insan, mantıklı bir düşünürden daha fazlasıdır. O, evreni ve yapısını bilmekten başka ilişkiler de kuran bir varlıktır. Felsefe ise bir düşünme biçimi olmanın yanı sıra bir yaşam biçimidir. Tüm nedensel bilgiyi nihayetinde makul ve varsayımsal olarak ifade eden filozofa göre teleolojinin konumu burada bilimin kendi çizgileri içerisinde geliştiği ya da bilgisini kapsamlı bir biçimde tanımladığı eğri grafiğinin çizildiği dış değerlendirmedir.²⁷⁷

Dünyanın varlığından ziyade onun akla yatkın anlaşılabilirliği göz önünde bulundurulduğunda teleolojik teizmin belirgin bir şekilde avantajlı bir açıklamaya

²⁷⁶ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, ss. 111-112.

²⁷⁷ Tennant, *Philosophical Theology*, Vol. 2, s. 119.

sahip olacağını ifade eden Tennant, teistik olmayan felsefenin bu duruma karşı bir sebep gösteremeyeceğini iddia etmektedir. Diğer taraftan dünyanın rasyonel yaşam için bir yaratıcı tarafından tasarlandığı fikri, gizemi en aza indirerek olası ve yeterli bir neden oluşturmaktadır. Eğer tasarım fikri doğanın “zarlarının yüklü” olduğuna dair bir ipucu olarak değerlendirilirse doğa incelendiğinde ve bilgi süreci analiz edildiğinde bu ipucunun daha da genişlediği gözlemlenecektir. Bu nedenle insanın bilgisine konu olan dünyanın önceden belirlenmiş uyumu, temelsiz tesadüfe göre daha makul bir açıklama oluşturmaktadır.²⁷⁸

Tüm bu açıklamalara göre Tennant için doğanın bütünlüğü sadece mekanik önermelere ya da salt rasyonaliteye dayandırılmaz. Çünkü âlemdeki oluşumun hangi amaca ya da kimin yararına olduğu sorusuna bu şekilde bir cevap alınamaz. Bununla birlikte dünyanın amacı, ahlaki değerlerin gerçekleştirilmesine veya onu içeren bir varlığın tasarımına ve yaratıcılığına dayandırıldığında açıklanabilmektedir. Bu nedenle Tennant yaratıcı bir güçten daha ötesine gitmeyi ne gerekli ne de mümkün görmektedir.²⁷⁹

Dünya, içinde yaşadığı akıl sahibi varlıklara anlaşılmaz, farklı ve tutarsızlıklarla dolu bir kaos ortamı sunabilirdi. Fakat bunun aksine dünyadaki varoluşlar ve olaylar hiçliğe veya bilinçsizliğe karşı kararlı ve anlaşılır bir düzen oluşturmaktadır. Elbette düzen, dünyanın kendi gücü dâhilinde açıklanamamaktadır. Eğer türetilmemiş ve nedensiz olan Tanrı, her şeyin yaratıcısı ise “Tanrı son mantıksızlıktır” ve yaratılış onunla gerçekleşmiştir. Tennant, tüm bunları teizmin teleolojik kanıtı olarak değerlendirmektedir.²⁸⁰

Tennant bu açıklamaları ile insan ve tabiat ilişkisinde kozmik bir amaç ve yönelime işaret etmektedir. Bir taraftan dünya onun düşüncesine göre ilahi amacın somutlaştırıldığı bir varlık alanı olarak tanımlanırken diğer taraftan insanın bu varlık alanında ortaya koyduğu eylemler ve değerler onun nihai amaç doğrultusunda ilerlemesini konu edinmektedir. Dolayısıyla insan bu varlık alanında amaç ve ilerlemenin önemli bir unsuru olmaktadır. Âlemin ve içindekilerin bir tasarımcı

²⁷⁸ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 105-106.

²⁷⁹ Bkz. Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, ss. 112-113.

²⁸⁰ Tennant, **Philosophical Theology**, Vol. 2, s. 104.

tarafından belirlenmiş bir amaç ve düzen içerisinde hareket ettiğini ifade eden filozofa göre ilerleme ve devamlılık ilahi amacı gerçekleştirmeye yönelik olmalıdır.

Buraya kadar ele aldığımız her bir argüman Tennant'ın kozmik teleoloji olarak adlandırdığı düşünce sisteminin temel bileşenleridir. Bu argümanlar teistik inancın rasyonalitesi açısından makul bir Tanrı anlayışı ortaya koyma çabasıdır. Teleolojik kanıt 20. yüzyılda Tennant tarafından oluşturulduktan sonraki dönemden günümüze kadar geçen süre içerisinde bilimde ve teknolojiye kaydedilen ilerlemeler sayesinde bu kanıtın güncelliği devam etmektedir. Kozmik teleolojinin işaret ettiği uyumluluk ve düzenin özellikle biyoloji ve yeni fizikteki araştırmalarla birlikte yeniden tartışıldığı görülmektedir. Bu yapıda yer alan bir takım alanlar teleolojik kanıt açısından yol gösterici olmuş, gelişen bilim ve teknoloji ile birlikte yapılan araştırmalar neticesinde önemli verilere ulaşılmıştır. Geçmişte olduğu kadar günümüzde de Tanrı'nın varlığı probleminde kendisine başvuru kanıtlardan birisi olmaya devam eden teleolojik argümanın çıkış noktasının gözleme dayanması ve ampirik özellik taşıması nedeniyle bilimin egemen olduğu bir çağda onun yöntem ve tutumuyla da uygunluk göstermekte ve elde ettiği sonuçlarla ilişkilendirilmektedir.

SONUÇ

Teleolojik kanıt, Tanrı'nın varlığının kanıtlanması açısından teizm tarafından kullanılan önemli bir argümandır. Bu argüman, konusu itibariyle evrende görülen düzenden ve gayeden hareketle Tanrı'nın var olduğunu ispatlamayı amaçlamaktadır. Teleolojik kanıtın antik çağdan itibaren çeşitli biçimlerde ele alındığı görülmektedir. Bu kanıtı dile getiren düşünörlere göre evrendeki her şeyde bir düzenlilik görölmektedir. Evrendeki yaşamı ve onun devamlılığını sağlayan bu düzenlilik, yaşam döngüsünde belli amaçlara hizmet etmektedir. Bu düzenliliği gözlemleyen teist düşünörlere göre evrendeki düzen ve amaç kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Evrende düzeni ve amacı gerçekleştiren bilinçli, iradeye ve amaca dayalı bir neden vardır. Bu neden, Tanrı'dır. O hâlde Tanrı vardır.

Teleolojik kanıtta, antik çağ filozofları olan Platon ve Aristoteles düşünce sistemlerinde yer vermiştir. Bu kanıt daha sonra Thomas Aquinas'ın *beş yolu* ile belirginleşmiş ve geleneksel formuna William Paley ile ulaşmıştır. Argümanın en üst düzeyde şekillenmesi ise sonraki bir zamanda olmuştur. Özellikle Britanya'da bilimsel devrimden Darwin'in *Türlerin Kökeni (1859)* adlı yapıtının yayınlanmasına kadar geçen zamanda teleolojik argüman varlığını etkin bir biçimde devam ettirmiştir. Başlangıçta Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasında güçlü bir delil olarak görölen teleolojik kanıtın Darwin'in öne sürdüğü evrim teorisiyle birlikte güç kaybettiği görölmektedir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden teleolojik kanıt, 20. yüzyılda İngiliz teolog Frederick Robert Tennant tarafından klasik formunun dışına çıkılarak yeniden oluşturulmuştur. Tennant, Tanrı'nın varlığını kanıtlama çabasındaki klasik teistik delilleri, insan ve evren arasındaki yakın ilişkiyi dikkate almadıkları ve spekülatif bir felsefe yolu ile inşa edildikleri gerekçesiyle eleştirmektedir. Bu anlamda özellikle ontolojik kanıtın açıkça hatalı olduğunu belirten Tennant, rasyonel teolojiyi daha başarılı bulmaktadır.

Tennant'ın "kozmetik teleoloji" olarak adlandırdığı teleolojik kanıtın bu yeni formu, doğanın farklı alanlarındaki düzenlilik ve uyumluluğunu dikkate almakla

birlikte bu düzenliliği mümkün kılan nihai koşullara da vurgu yapmaktadır. Tennant, Tanrı'nın varlığı problemine makul bir çözüm getirmek amacıyla ampirik bir tutum benimsemektedir. Böylelikle o, adaptasyonun evrende ulaşılabilen ve gözlemlenebilen daha geniş alanlarda var olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bununla birlikte fiziksel düzenlilik gösteren doğa ve yaşamsal düzen arasındaki ilişki kozmik bir yaratıcı zekâ varsayılarak açıklanmaktadır. Bu açıklamada dünya, içerisinde varlık bulan, düşünen, bilim ve değer üreten, sanat icra eden insan ile birlikte dikkate alınmaktadır. Kısacası Tennant'ın kozmik teleoloji olarak oluşturduğu hipotez, fiziksel ve biyolojik düzenlilik kadar etik ve estetik uyumu da kapsayan, doğa, yaşam ve insan deneyiminin birbirine bağlılığına dayanmaktadır.

Tennant'ın teleolojik kanıtı temellendirdiği alanlara ait adaptasyonlar birbirinden bağımsız olarak düşünüldüğünde Tanrı'nın varlığına dair etkili bir kanıt olma iddiasından uzakmış gibi gözükse de bütünsel olarak kanıt zincirinde bu etkinin gücünü görmek mümkündür. Özellikle, uyumun varsayıldığı alanlar beraber düşünüldüğünde oluşumun kümülatif bir tesadüfle açıklanma olasılığının oldukça azaldığını, Tanrı'nın varlığı olasılığına mantıklı ve makul bir temel oluşturulduğunu değerlendirmekteyiz. Nitekim filozofun amacı da kesin bir kanıt iddiasından ziyade Tanrı hipotezinin makul kabul edilebileceğini gösteren veriler ortaya koyabilmektir. Düzenin fark edilebilir olduğu alanlar, amaç fikri ile bir araya getirildiğinde, özellikle filozofun benimsediği ampirik anlayışın tutarlılığına ve taleplerine uygun düşen bir Tanrı anlayışı ortaya koyduğu söylenebilir. Diğer taraftan bilimin mekanik, fizik ve matematiksel yöntemlerle ve kısmen açıkladığı evren, Tennant tarafından farklı bir yönü ile antropik ve teleolojik olarak ifade edilmektedir.

Tennant'ın teleolojik kanıt savunusu din bilim ilişkisi bağlamında ele alındığında bilimsel ve ampirik açıdan olguların yakın nedenleri izah edilirken felsefi ve teolojik açıdan bu nedenlerin ardında yer alan amaç ve nihai ilkenin dikkate alındığı görülmektedir. Bilimi fiziksel olguların metafiziksel açıklamaları için gerekli gören Tennant'ın bu anlamda din ile bilimi birbiri için vazgeçilmez kılarak uzlaştırmaya çalıştığı görülmektedir. Tennant'ın, modern bilimin öncülüğünde olasılık, tümevarım ve düzenlilik üzerine yaptığı vurgular bu özelde daha titiz

gelişmelerin yolunu açmıştır denilebilir. Tennant'ın kendi dönemi için oldukça yeni ve ilgi çekici olan kozmik teleoloji'nin sonuçlarının günümüzdeki bilimsel gelişmeler doğrultusunda tezini doğrulayacak biçimde kendisini gösterdiği söylenebilir.

Tennant sonrası gelişen bilim ve teknolojik ilerlemelerle birlikte yapılan araştırmalar neticesinde varoluşun teleolojik açıklamasına olan ilginin yeniden arttığı görülmektedir. Tennant'ın teleolojik formülasyonunda özellikle dikkat çektiği ve yaşamın temel olarak başlangıcı sayılan inorganik seviyelerdeki hareketlilik, uyum, olasılık ve dünyanın yaşam için elverişliliği gibi konuların kendisinden sonra bu argümanı ele alan teologlar için yol gösterici bir temel olduğu düşünülebilir. Son yıllarda akıllı tasarım olarak adlandırılmaya başlanan teleolojik kanıt özellikle astronomi ve biyoloji araştırmalarında çok daha fazla tasarım örnekleri sunabilmektedir. Özetle teleolojik kanıt geçmişte olduğu kadar günümüz dünyası için de hala geçerliliğini ve canlılığını korumakta olup evrenin ve oluşumun nihai nedeni olarak bir yaratıcıya olan inancı desteklemektedir diyebiliriz.

Tennant, *Felsefi Teoloji* adlı eserinde zihin, bilinç, bilgi ve psikolojik süreçlere ilişkin birtakım düşüncelere yer vermektedir. O, bilincin duyumda, algılamada ve düşünmede mevcut olan, mantıksal ve psikolojik olarak bilgiden önce gelen, tanımlanamaz, nihai ve niteliksel bir duyguya işaret ettiğini açıklamaktadır. Tennant'ın bilgi öncesi ortaya çıkan psikolojik süreçlerle ilgili görüşlerine ilişkin yapılacak analiz ve çalışmaların onun teolojik düşüncesine ait unsurların anlaşılması açısından gerekli ve faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Evrendeki düzen, uyum ve döngü sadece bilimsel, matematiksel ve fiziksel açıdan değil, bunun ardındaki amaç, anlam, bilinç ve irade de dikkate alınarak yorumlandığında Tanrı'nın varlığı konusunda daha makul ve ikna edici açıklamalar elde edilebileceğini değerlendirmekteyiz.

KAYNAKÇA

FREDERICK R. TENNANT'IN ESERLERİ

TENNANT, Frederick R. **The Origin and Propagation of Sin**, Second Edition, Cambridge at the University Press, 1906.

TENNANT, Frederick R. "The Being of God in The Light of Physical Science", **Essays on Some Theological Questions of The Day**, Ed. Henry Barclay Swete, Library of the University of California, Macmillan London, 1906, ss. 55-99.

TENNANT, Frederick R. **Concept of Sin**, Cambridge University Press, Cambridge, 1912.

TENNANT, Frederick R. **The Sources of The Doctrines of The Fall and Original Sin**, Cambridge At The University Press, Cambridge, 1903.

TENNANT, Frederick R. **Miracle its Philosophical Presuppositions**, Cambridge At The University Press, London, 1925.

TENNANT, Frederick R. "The Problem of The Existence of Moral Evil", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, Cambridge University Press, Cambridge, 1916, ss. 74-96.

TENNANT, Frederick R. "The Problem of Pain and Suffering", **The Elements of Pain and Conflict in Human Life, Considered from a Christian Point of View**, Cambridge University Press, Cambridge 1916, ss. 97-117.

TENNANT, Frederick R. **Philosophical Theology**, Vol. 1, Cambridge University Press, London, 1928.

TENNANT, Frederick R. **Philosophical Theology**, Vol. 2, Cambridge University Press, London, 1930.

DİĞER ESERLER

AJDUKIEWICZ, Kazimierz. **Temel Kavramlar ve Kuramlar (Felsefeye Giriş)**, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, Çev. Ahmet Cevizci, Ankara, 1994.

AKARSU, Bedia. **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 16. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2017.

ALPYAĞIL, Recep. **Evrım ve Tasarım**, İz Yayınları, İstanbul, 2013.

ALSTON, William P. "Teleological Argument For The Existence of God", **Encyclopedia of Philosophy**, Ed. Donald M. Borchert, Vol. 9, Thomson Gale Macmillan Reference USA, 2006, ss. 376-380.

ALTINTAŞ, Ramazan. **İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi**, Suffe Yayınları, İstanbul, 1997.

ARİSTOTELES. **Metafizik**. 2. Baskı, Sosyal Yayınları, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul, 1996.

ARSLAN, Ahmet. **Felsefeye Giriş**, 12. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2009.

AYALA, Francisco J. **Evrım**, 1. Baskı, Aylak Kitap, Çev. Ebru Kılıç, Ankara, 2014.

AYDIN, Hasan. **İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu**, 1. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2016.

AYDIN, Mehmet S. **Din Felsefesi**, 13. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2012.

BERTOCCI, Peter A. "Theism", **Encyclopedia of Religion**, Vol. 13, Second Edition, Ed. Lindsay Jones, Thomson Gale Macmillian Reference USA, 2005, ss. 9102-9107.

BERTOCCI, Peter A. **Introduction to the Philosophy of Religion**, Fifth Printing, Prentice Hall, U.S.A, 1956.

BOLAY, Süleyman Hayri. **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.

BRAUTIGAM, Herman A. **The Philosophical Review**, C. 51, S. 1, Duke University Press, 1942.

BROAD, C. D. "F.R. Tennant, Philosophical Theology Vol II: The World, the Soul, and God", **Oxford Journals Mind**, Vol. 39, No. 156, Oxford University Press, 1930, ss. 476-484.

BROWN, Stuart. **Philosophy of Religion**, Routledge Taylor- Francis Group, New York, 2001.

BURGH, William George de. "Philosophical Theology Vol II, The World, the Soul, and God", **Journal of Philosophical Studies**, Vol. 5. No. 20, Cambridge University Press, 1930, ss. 615-620.

CAPALDI, Nicholas. **John Stuart Mill**, 1. Baskı, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

CAPELLE, Wilhem. **Sokrates'ten Önce Felsefe II**, 1. Baskı, Kabalcı Yayınları, Çev. Oğuz Özgül, İstanbul, 1995.

CEVİZCİ, Ahmet. **Felsefe Sözlüğü**, 6. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005.

CÖMERT, Bedrettin. **Groce'nin Estetiği**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, S. 332, Ankara, 1979.

CHAPPELL, Jonathan W. "Rethinking the Historical Fall in The Light of Evolution: F. R. Tennant and After", **Science Christian Belief**, Vol. 25, S. 2, 2013, ss. 131-154.

ÇETİN, Ali. **Teleolojik Argüman ve Richard Swinburne**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

DALKILIÇ, Bayram. **Yunus Emre'de Allah-Âlem-İnsan Münasebeti**, 2. Baskı, Çınar Ofset, Konya, 2013.

DALKILIÇ, Bayram. **İskenderiye Yahudi Okulu Kurucusu Philo'nun Din Felsefesi**, 2. Baskı, Kendözü Yayınları, Konya, 2010.

DALKILIÇ, Bayram. **Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür: Bertrand Russell**, 1. Baskı, Kendözü Yayınları, Konya, 2000.

DALKILIÇ, Bayram. **Türkiye'de Din Felsefesi**, 2. Baskı, Çınar Ofset, Konya, 2013.

DARWIN, Charles. **Türlerin Kökeni**, 2. Baskı, Onur Yayınları, Çev. Öner Ünalın, Ankara, 1976.

DAVIES, Paul. **Tanrı ve Yeni Fizik**, 1. Baskı, Alfa Yayınları, Çev. Barış Gönülşen, İstanbul, 2014.

DEMİR, Remzi. **Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı**, 1. Baskı. Epos Yayınları, Ankara, 2001.

DEMİRTAŞ, Mehmet. **Tanrı-Âlem İlişkisi**, 2. Baskı, Otorite Kitap, Antalya, 2018.

DURALI, Teoman. **Biyoloji Felsefesi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.

ENGELS, Friedrich. **Doğanın Diyalektiği**, 4. Baskı, Sol Yayınları, Çev. Arif Gelen, Ankara, 1979.

ERDEM, Hüsametdin. "Deizm", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, 1994.

FÂRÂBÎ, Ebu Nasr Muhammed. **el-Medînetü'l-Fâzıla**, 2. Baskı, Litera Yayınları, Çev. Yaşar Aydınlı, İstanbul, 2019.

FEARN, Nicolas. **Zeno ve Kaplumbağa**, 1. Baskı, Güncel Yayıncılık, Çev. Murat Sağlam, İstanbul, 2003.

GAZZÂLÎ, Ebu Hamid. **Parlayan Nurlar**, 1. Baskı, Hikmet Yayınları, Çev. Abdulhalık Duran, İstanbul, 2006.

GOODCHILD, Philip. **Deleuze Guattari: Arzu Politikasına Giriş**, 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, Çev. Rahmi G. Ögdül, İstanbul, 2005.

HAECKEL, Ernst. **Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabi'at Âliminin Dini**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, , Konya, 2014.

HARTMANN, Nicolai. **Ontolojide Yeni Yollar**, 1. Baskı, İlya İzmir Yayınevi, Çev. Lütü Yarbaş, İzmir, 2005.

HEGEL, G. W. F. **Din Felsefesi Dersleri**, 1. Baskı, Pinhan Yayınları, Çev. Doğan Naci Kadioğlu, İstanbul, 2016.

HEIMSOETH, Heinz. **Immanuel Kant'ın Felsefesi**, 1. Baskı, Remzi Kitabevi, Çev. Takiyettin Mengüşoğlu, İstanbul, 1986.

HEISENBERG, Werner. **Fizik ve Felsefe** 2. Baskı, Belge Yayınları, Çev. M. Yılmaz Öner, İstanbul, 1993.

HICK, John. "Tennant, Frederick Robert", **The Encyclopedia of Philosophy**, Ed. Donald M. Borchert, Vol. 9, Thomson Gale Macmillan Reference USA, 2006, ss. 392-393.

HILL, Daniel J., Randal D. Rauser. **Christian Philosophy A-Z**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006.

HUME, David. **Din Üstüne**, 4. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Çev. Mete Tunçay, Ankara, 1995.

İBN RÜŞD. **Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l- makâl el Keşfan Minhâci'l-edille**, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, Hazırlayan Süleyman Uludağ, İstanbul, 2004.

İBN SİNA. **et-Ta'likat**, 1. Baskı, Elis Yayınları, Çev. İsmail Hanoğlu, Ankara, 2019.

İBN SİNA. **Risaleler**, 1. Baskı, Kitabiyat Yayınları, Çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaçoğlu, Ankara, 2004.

İMAMOĞLU, Tuncay. **Bir Tanrı Kanıtlanması Olarak Berkeley İdealizmi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

JASPERS, Karl. **Descartes ve Felsefe**, 2. Baskı, İlya Yayınları, Çev. Akın Kanat, İzmir, 2013.

KANT, Immanuel. **Arı Usun Eleştirisi**, 1. Baskı, İdea Yayınevi, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1993.

KEIT, Yandell E. "Tennant, Frederick Robert", **The Dictionary of Twentieth-Century British Philosophers**, Vol. 2, ed., Stuart Brown, Thoemmes Continuum, British Library, England, 2005, ss. 1036-1039.

KENNY, Anthony. **Batı Felsefesinin Yeni Tarihi, Modern Dünyada Felsefe**, C. 4, 1. Baskı, Çev. Burcu Doğan, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.

KİNDİ. Felsefi Risaleler, 1. Baskı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2015.

KNOTT, Garland. "Personhood: F. R. Tennant and Peter Bertocci in the Light of Contemporary Physics," **The Personalist Forum**, Vol. 8, No. 2, Published by: University of Illinois Press on behalf of the Society for the Advancement of American Philosophy, 1992, ss. 215-217.

KOJONEN, Erkki Vesa Rope. **İntelligent Design: A Theological and Philosophical Analysis**, University of Helsinki, Finland, 2014.

KOLUKISA, Hale. **Frederick Robert Tennant'ta Günah- Kötülük İlişkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010.

KUTLUER, İlhan. "Gaiyyet", **İslam Ansiklopedisi**, C. 13, TDV., İstanbul, 1996, ss. 292-295.

LIPTON, Bruce H. **İnançın Biyolojisi**, 10. Baskı, Kuraldışı Yayıncılık, Çev. Burcu Ünlütürk, İstanbul, 2019.

LONG, Eugene Thomas. **Twentieth Century Western Philosophy of Religion 1900-2000**, Springer Science Business Media Dordrecht, U.S.A, 2000.

MCPHERSON, Thomas. **The Philosophy of Religion**, D.Van Nostrand Company Ltd. London, 1965.

MCPHERSON, Thomas. **The Argument From Design**, The Macmillian Press, London and Basingstoke, 1972.

MENGÜŞOĞLU, Takiyettin. **İnsan Felsefesi**, 2. Baskı, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2015.

NEWTON, Isaac. **Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri ve Optik (Seçmeler)**, 1. Baskı, İdea Yayınları, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1998.

PAILIN, David A. **Looking Back On The Century 5. Philosophy Of Religion**, University of Manchester, The Expository Times, 2015.

PALEY, William. **Natural Theology**, Oxford World's Classics, Ed. Matthew D. Eddy and David Knight, Oxford University Press, New York, 2006.

PETERSON, Michael. **Akıl ve İnanç**, 6. Baskı, Küre Yayınları, Çev. Rahim Acar, İstanbul, 2009.

POIDEVIN, Robin Le. **Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma**, 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, Çev. Abdullah Yılmaz, , İstanbul, 2000.

POJMAN, Louis P., Michael Rea. **Philosophy of Religion**, Thomson Wadsworth, USA, 2008.

SIEGEL, Paul N. **Dünya Dinleri ve İktidar**, 1. Baskı, Yordam Kitap, Çev. Selin Dingiloğlu, İstanbul, 2013.

SILVA, Ignacio. “From Extrinsic Design To Intrinsic Teleology” **European Journal of Science and Theology**, June 2019, Vol. 15, No. 3, ss. 61-78.

SOBER, Elliot. **Biyoloji Felsefesi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Çev. Gökhan Akbay, Zümüt Alpınar, Orhan Aslan vd., Ankara, 2009.

SOYKAN, Ömer Naci. “Estetiğin Problemleri” **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 5, 1. Baskı, Ed. Ahmet Cevizci, Ebabel Yayınları, Ankara, 2007, ss. 683-693.

ŞAHİN, Naim. **Hegel’in Tanrısı**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001.

ŞAHİN, Naim. **Gazali’ye Göre Allah’ın Varlığının Delilleri ve Estetik Delil**, 1. Baskı, Adal Ofset, Konya, 2004.

TARAKÇI, Muhammet. **St. Thomas Aquinas**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

TARNAS, Richard. **Batı Düşüncesi Tarihi**, C. 1, 1. Baskı, Külliyyat Yayınları, Çev. Yusuf Kaplan, İstanbul, 2011.

TASLAMAN, Caner. **Modern Bilim Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2008.

TAYLAN, Necip. **Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu**, 2. Baskı, Şehir Yayınları, İstanbul, 2000.

THISELTON, Anthony C. **A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion**, Oneworld Publications, Oxford, England, 2002.

TİMUÇİN, Afşar. **Descartes Felsefesine Giriş**, 3. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2004.

TOPALOĞLU, Aydın. **Teizm ya da Ateizm**, 1. Baskı, Furkan Kitaplığı, İstanbul, 2001.

TOPALOĞLU, Aydın. “Ateizm” **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 1, Ed. Ahmet Cevizci, Etik Yayınları, İstanbul, 2003. ss. 685-693.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi. **İbn Sînâ, Doğu’nun Sönmeyen Yıldızı**, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019.

TÜRER, Celal. “Yirminci Yüzyıl Felsefesi,” **Felsefe Tarihi**, 1. Baskı, İlitam Yayınları, ed. Murtaza Korlaelçi, Ankara, 2012, ss. 308-383.

TÜRKBEN, Yaşar. **İbn Sînâ ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi**, 1. Baskı, Elis Yayınları, Ankara, 2012.

VERKAMP, Bernard J. **Encyclopedia of Philosophers on Religion**, Manufactured in the United States of America, 2008.

WALTER, Elwell A. **Evangelical Dictionary Of Theology**, Publishes by Baker Academic fifth printing, Printed in The United States of America, 2007.

WARBURTON, Nigel. **Philosophy The Basics**, Routledge Taylor&Francis Group, Newyork, 2013.

WAYNN, Mark. **Good and Goodness**, Routledge, Taylor & Francis e-Library, London and Newyork, 2003.

WAYNN, Mark. “Beauty, Providence and the Biophilia Hypothesis”, **Heythrop Journal**, XXXVIII, The Editor/Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK and Boston, USA, 1997, ss. 283-299.

WOODS, Alan, Ted Grand. **Aklın İsyanı**, 3. Baskı, Tarih Bilinci Yayınları, Çev. Ömer Gemici, Ufuk Demirsoy, 2000.

YARAN, Cafer Sadık. “Bilimsel Nesnellik ve Teistik İnanç”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 10, Samsun, 1998, ss. 125-140.

YARAN, Cafer Sadık. **Kötülük ve Theodise**, 1. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

YILDIRIM, Cemal. **Bilimsel Düşünme Yöntemi**, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997.

<https://evrimagaci.org/diatom-diyatome-nedir?> Erişim Tarihi (25.10.2020)

ÖZGEÇMİŞ

Serdar Yılmaz Dikmeci 2013 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesinden, 2018 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Aynı yıl Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D. / Din Felsefesi Bilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı. Milli Eğitim Bakanlığı'nda öğretmen olarak görev yapmaktadır.

